

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**ЗАЙЦЕВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ**

Допускається до захисту:  
В.о. завідувача кафедри історії  
України та спеціальних галузей  
історичної науки, д.і.н., професор  
\_\_\_\_\_ Темірова Н.Р.  
« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 20\_\_ р.

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ОБРАЗ ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ В  
УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ 40-Х – СЕРЕДИНИ 60-Х РР. ХХ СТ.**

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:  
П'ятницькова І. В., доцент кафедри  
Історії України та спеціальних галузей  
історичної науки, к.і.н., доцент

Оцінка: \_\_\_\_ / \_\_\_\_ / \_\_\_\_  
(бали/за шкалою ECTS/за національною шкалою)

Голова ЕК:

., д.і.н., професор

\_\_\_\_\_  
(підпис)

Вінниця – 2020

## АНОТАЦІЯ

**Зайцев В. О. Суспільно-політичний образ євангельського руху в Україні середини 40-х – середини 60-х рр. XX ст.**

У роботі проаналізовано суспільно-політичний образ євангельських віруючих в Україні середини 40 – середини 60-х рр., який склався в умовах антирелігійної політики тоталітарного режиму СРСР. Висвітлено погляди радянських, сучасних українських та зарубіжних дослідників історії євангельського руху. Дослідження базується на принципах історизму і наукової об'єктивності. У ньому проведено аналіз напрямів та механізмів творення радянською системою негативного образу євангельського руху, визначено його характерні складові, відтворено форми супротиву вірян.

**Ключові слова:** пропаганда, агітація, сектанти, войовничий атеїзм, конспірація, антирадянська література.

80 с., дод. 5. Бібліограф.: 138 найм.

**Zaitsev V. O. Socio-political image of the evangelical movement in Ukraine in the mid 40's - mid 60's of the twentieth century.**

The master's thesis analyzes the socio-political image of evangelical believers in Ukraine between the 1940s - 1960s, formed in the context of the anti-religious policy of the totalitarian regime of the USSR. The views of Ukrainian and foreign researchers of the history of the evangelical movement are highlighted. The research is based on the principles of historicism and scientific objectivity. It analyzes the directions and mechanisms of the Soviet system's creation of a negative image of the evangelical movement, identifies its characteristic components, and reproduces the forms of resistance of the faithful.

**Key words:** propaganda, agitation, sectarians, militant atheism, conspiracy, anti-Soviet literature.

80 p., add. 5. Bibliography: 138 items.

## ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП .....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ .....	9
1.1. Стан вивчення проблеми .....	9
1.2. Характеристика джерел .....	18
1.3. Методологічні засади дослідження .....	21
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНІ МЕХАНІЗМИ ТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ОБРАЗУ ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ.....	25
2.1. Нормативно-правова база діяльності євангельських спільнот.....	25
2.2. Атеїстичне виховання.....	35
2.3. Антирелігійна пропаганда у ЗМІ.....	48
РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ.....	55
3.1. Діяльність Всесоюзної Ради Євангельських Християн Баптистів.....	55
3.2. Активні та пасивні форми спротиву євангелістів.....	60
3.3. Суспільне ставлення до представників релігійної спільноти.....	72
ВИСНОВКИ .....	77
СПИСОК ОПРАЦЬОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	81
ДОДАТКИ .....	96



## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АСД	– Адвентисти сьомого дня
ВРЄХБ	– Всесоюзна Рада Євангельських Християн Баптистів
ВЦ РПС	– Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГУЛАГ	– Головне управління виправно-трудових таборів
ДПУ	– Державне політичне управління
ЄХБ	– Євангельські християни баптисти
КБС	– Київська богословська семінарія
КДБ	– Комітет державної безпеки
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
ОБС	– Одеська богословська семінарія
РПЦ	– Руська православна церква
РРВ ЄХБ	– Рада родичів в'язнів Євангельських християн баптистів
РСР	– Рада у справах релігій
РСРК	– Рада у справах релігійних культів
РЦ ЄХБ	– Рада церков Євангельських християн баптистів
СВБ	– Спілка воєвничих безбожників
ХВС	– Християни віри Євангельської
ХЄВ	– Християни Євангельської віри
ЦВК УРСР	– Центральний виконавчий комітет УРСР
ЦК КПРС	– Центральний комітет комуністичної партії Радянського Союзу

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Події Другої Світової війни призвели до величезних перетворень у багатьох сферах життя населення України. Західноукраїнські регіони увійшли до складу УРСР, розширивши кордони України до меж її етнічних земель. Але населення країни опинилося у дуже складній соціально-психологічній ситуації: панувала розруха, бідність, були втрачені зв'язки з рідними; людські втрати з боку Радянського Союзу через некомпетентні та злочинні дії комуністичної верхівки були величезні; звільнені військовополонені потерпали від репресій; приватний бізнес та власність на приєднаних територіях були націоналізовані; здійснювався тиск на релігійні організації, які функціонували в окупації. В умовах війни та післявоєнної дійсності, ідеали матеріалістичного світогляду відійшли на другий план, актуалізувався інтерес до розуміння сенсу життя. Певні поступки партійного керівництва потребам віруючих мали на меті довести світовій спільноті існування свободи віросповідання в СРСР.

Але внутрішня політика уряду не втратила антирелігійної спрямованості. До середини 1960-х рр. були використані всі важелі влади для дискредитації християнства та створення негативного образу євангельської громади. Законодавство, наука, освіта, ЗМІ, культура та всі гілки влади були підпорядковані загальній стратегії викорінювання ідеї існування надприродного. Ідеологи комунізму розглядали релігійність населення, як тимчасовий, перехідний стан світогляду на шляху до повної секуляризації радянського суспільства.

Історію Євангельського руху в Україні в умовах комуністичної диктатури досліджували історики, науковці суміжних галузей, теологи та релігійні діячі. Але праці дослідників радянської доби упереджені та

ідеологізовані, інтерпретація історичного матеріалу здійснювалася на засадах марксистсько-ленінської теорії розвитку людського суспільства. Це спотворює історичну картину розвитку євангельського руху, який охопив десятки тисяч мешканців України. Систематична дискредитація релігійних проявів, репресії, дискримінація віруючих та насадження матеріалістичного світогляду, сприяли утворенню негативного образу релігійних громад, які в дійсності склалися з гідних громадян України.

Дослідження і викладення історії представниками євангельського руху було ускладнене переслідуваннями, репресіями, конфіскаціями та знищенням примірників самвидаву; позбавленням права на освіту та відсутністю доступу до закордонних джерел інформації. Наявні праці з проблеми не об'єктивні, містять конфесійне зафарблення або представляють біографічні відомості. Пострадянські дослідження залишаються на стадії розробки, систематизації завдяки відкриттю доступу до архівів НКВС, МВС, часто вони носять фрагментарний характер.

Отже, викладення суспільно-політичного образу вітчизняного протестантизму післявоєнного періоду в контексті загальної історії євангельського руху, без ідеологічних або конфесійних інтерпретацій, є перспективним дослідницьким напрямком.

**Об'єктом дослідження** є суспільно-політичного образу євангельського руху що склався у середині 1940-х – середині 1960-х років в Україні.

**Предметом дослідження** є механізми та шляхи творення радянської владою негативного суспільно-політичного образу євангельського руху; взаємовідносини громад євангельського руху основних конфесій (баптисти, адвентисти, меноніти, п'ятидесятники) із владою; характерні риси ставлення до представників євангельського руху населення.

**Мета дослідження** полягає у виявленні та визначенні суспільно-політичного образу євангельських віруючих, що склався у середині 1940-х – середині 1960 -х років в Україні.



### **Завдання дослідження:**

- проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми;
- розглянути політику радянської влади щодо євангельського руху;
- визначити шляхи та механізми творення його суспільного-політичного образу;
- охарактеризувати вплив антирелігійних заходів влади на діяльність представників релігійної спільноти;
- визначити та описати сценарії пристосування та спротиву вірян;
- відтворити ставлення основної маси населення до представників євангельського руху.

**Хронологічні рамки** роботи охоплюють період від 1945 р. до 1964 р. Нижня хронологічна межа пов'язана із завершенням Другої світової війни. Верхня хронологічна межа визначена 1964 р., і обумовлена усуненням від влади першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова.

**Географічні межі** дослідження охоплюють територію УРСР у кордонах діючих з 1945 р. При аналізі окремих аспектів проблеми, географічні межі були розширені до кордонів СРСР в означений час, враховуючи загальнодержавну антирелігійну спрямованість внутрішньої політики керівної партії, де національні чинники не мали вирішального значення.

**Наукова новизна дослідження** полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та літератури відтворити образ євангельського християнського руху, властивий українському суспільству у другій половині 40-х – середині 60-х рр. XX ст.; дослідити шляхи творення цього образу та його трансформацію у повоєнний період. В науковий обіг вперше було введено матеріали інтерв'ю автора зі свідками та безпосередніми учасниками євангельського руху в Україні. Використання джерел «усної історії» дало можливість вдосконалити вивчення масових процесів для досягнення об'єктивності оцінки історичних подій та явищ.

**Науково-практична значимість роботи.** Аналіз взаємодії та взаємовпливу між секулярним суспільством та релігійною спільнотою спрямований пояснити феномен виживання і консолідації євангельського руху в умовах репресивної політики. Автор доводить необґрунтованість та неефективність антирелігійної боротьби тоталітарної системи з церквою. Дослідження має науково-практичну значимість для історичної науки та суміжних дисциплін. Результати дослідження можуть бути використані при розробці та викладанні курсів із історії України, історії релігії, спецкурсів. Матеріали та висновки магістерської роботи можуть бути застосовані у подальших наукових дослідженнях проблеми.

**Апробацію результатів** наукового дослідження було проведено на II Міжнародній науковій конференції «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини» присвяченої 100-річчю Варшавського договору між Україною та Польщею, що відбулася 24 квітня 2020 р. у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса. За результатами роботи конференції, у збірнику конференції було опубліковано статтю «Політика радянської влади щодо євангельського руху в Україні у середині 40-х – середині 60-х рр. XX ст.». У «Віснику студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса» (№ 12/2, 2020) була опублікована стаття «Система освіти, як інструмент антирелігійної пропаганди кінця 1940-х – середини 1960-х років в Україні».

**Структура роботи** побудована за проблемно-хронологічним методом, вона складається зі вступу, трьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, висновків, списку джерел і літератури та додатків. Обсяг тексту роботи складає 80 сторінок.



## РОЗДІЛ 1.

### ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

**1.1. Стан вивчення проблеми.** За проблемно-хронологічним принципом науковий доробок з досліджуваної проблеми можна розділити на декілька груп: праці радянських дослідників; українських науковців; зарубіжних вчених. Різні аспекти розвитку євангельського руху у середині 1940-х – середині 1960-х досліджували релігієзнавці, історики, церковні історики-апологети, духовенство.

Розглядаючи радянський період історіографії євангельського руху, потрібно звернути увагу на той факт, що вона формувалася у лавах «войовничого» атеїзму. Ідеологічний вишкіл історичної та релігієзнавчої науки вихованої на засадах матеріалізму – фактично обмежував можливості об'єктивних досліджень, зробивши науку інструментом безпідставної критики та спотворення фактів. Численні «наукові» праці, виконували функції ідеологічно-виховної літератури або відвертої антирелігійної пропаганди.

Одне з перших досліджень зробив В. Д. Бонч-Бруєвич, радянський етнограф, доктор історичних наук [11]. Він розглядає представників євангельського руху (переслідуваних царизмом разом з більшовиками), як носіїв зародків ідей соціалізму, якщо ці «темні маси» вчасно скерувати у належне ідеологічне русло.

Для нього релігійні секти виникли, як раннє комуністичний виклик проти класу гнобителів та корумпованої церкви. Він сприймає релігійні ідеї «сектантів», як консолідуючий чинник у боротьбі проти панівних класів та висловлює надію на можливість перевиховання цього потужного явища, на користь комунізму.

Наприкінці 1940-х рр. в науковому обігу з'явилося поняття «науковий атеїзм», автором якого можливо був В. Д. Бонч-Бруєвич. За його ініціативою в 1947 р. був створений сектор історії релігії та атеїзму в Інституті історії АН СРСР. Інституалізація нового напрямку, що тривала до 1954 р., сприяла вихованню широкого кола релігієзнавців, покликаних програмою партії, досліджувати та боротися з релігією [114 с. 147].

Дослідники намагалися з'ясувати причини збереження та поширення християнства у суспільстві, яке мало всі ідеологічні та соціальні умови щоб відкинути «марновірство». Відповіддю стало твердження, що євангельський рух (баптизм та інші конфесії), це агентура Заходу; антирадянські секти, які задовольняють певні культурні та душевні потреби населення СРСР. До даного напрямку, зокрема можна віднести роботи О. І. Клібанова (1910-1994), доктора історичних наук, професора Інституту Російської Історії РАН [51]. В своїх працях він розглядає релігійні рухи за марксистсько-ленінською методологією, основною причиною зародження та розвитку нових релігійних течій – вважає класове протистояння та підступи буржуазії.

У 1962 р., з'явився нарис «Баптизм и баптисты» під редакцією М. Л. Ленсу і Е. С. Прокошина [63]. На основі соціологічних матеріалів висвітлюються різні сторони психології баптистів: релігійні та соціальні уявлення, традиції, моральні ідеали, емоційний світ, тощо. Автори розглядають можливості атеїстичного «перевиховання» вірян.

Серед робіт прибічників соціально-культурного підґрунтя релігійності населення: монографії Л. М. Мітрохіна, доктора філософських наук, члена АН СРСР. Він розглядає євангельські церкви, як особливе соціальне утворення, де відвідувачі знаходяться під впливом громади, задовольняють свої емоційні, етичні та інтелектуальні потреби [73, 74].

Релігієзнавець А. Т. Москаленко зосередив зусилля у дослідженні релігійних громад п'ятидесятницького напрямку. Він виклав особливості віровчення даної конфесії, світогляд вірян та сформулював основні «принципи

науково-атеїстичної роботи з сектантами-п'ятидесятниками» (див. Додаток А) [76]. Праця голови Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. О. Куроедова (1906-1994), викладає правове становище релігійних організацій в контексті радянського законодавства про релігійні культи. Автор наполегливо декларує дотримання принципів свободи совісті в СРСР всупереч заявам західних «буржуазних фальсифікаторів» [60].

А. М. Колодний, доктор філософських наук, професор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди, досліджуючи релігійність нашого народу, відносини церкви та держави, здійснив систематизацію методологічних основ релігієзнавства, базуючись на атеїстично-еволюційному світогляді. Він бачить євангельський рух в ролі чергової ланки еволюції людства, але зосереджує увагу на дослідженні православ'я.

У радянський період було створено дуже мало робіт з історії євангельського руху його представниками – церковними істориками. Окремі спроби виявлялися за допомогою розгалуженої мережі інформаторів, агентів КДБ та жорстко припинялися карально-репресивними методами. В результаті систематичних переслідувань, обшуків, конфіскацій майна – нечисленна друкована література та екземпляри самвидаву вилучалися, рідкісні джерела з історії християнства старанно знищувалися. За таких обставин можливість ведення незалежної дослідницької роботи була практично відсутня. Наприклад І. Шкуліс згадує, як агенти КДБ організували викрадення матеріалів його власних досліджень (інтерв'ю з найстарішою вірянкою) історії євангельського руху в Прибалтиці [81, Т. 2, с. 24].

Після проголошення «перебудови», а особливо після здобуття суверенітету, в Україні з'явилася можливість отримувати теологічну освіту церковним служителям, відкрився доступ до секретних архівів, були реабілітовані в'язні совісті, з'явилася можливість самостійно досліджувати і викладати історію свого віросповідання. Суттєвою віхою в дослідженні проблеми стало видання об'ємної спільної праці «Історія євангельських



християн-баптистів в СРСР» в 1989 р. Але цей твір носить помітний відбиток радянської цензури та подає тлумачення історії руху з погляду керівництва ВРЄХБ [48].

У роки «перебудови», яка торкнулася багатьох сфер життя в УРСР, прийняття Закону про Свободу Совісті та лібералізація релігійної політики в СРСР підштовхнули до перегляду усталених наукових концепцій. Фахівці, які пройшли горнило наукового атеїзму, стали першими представниками вітчизняного релігієзнавства, і це визначило основні вектори його розвитку [114, с. 170]. Серед них А. Клібанов, І. Яблоков, А. Москаленко, А. Колодний, Л. Мітрохін. Також з'явилися нові дослідження М. І. Одінцова, В. А. Войналович, П. М. Бондарчука, В. Любашенко, Н. А. Беякової, Л. Н. Мітрохіна та ін., які визнали упереджене ставлення до віруючих, спотворення їхнього образу у радянський період. Але у площині заданої проблеми вагомих досліджень здійснено не було.

Із здобуттям незалежності основний акцент у дослідженнях українських вчених було зроблено на боротьбу християн за свободу віросповідання. Більшість спеціалістів, вихованців радянської школи, в умовах демократизації суспільства, поступово почали «переписувати» історію євангельського руху, відкинувши ідеологічні шаблони. Вони спрямували зусилля на вивчення відносин між церквою та державою у радянський та пострадянський періоди, використовуючи розсекречені архівні матеріали.

Формування релігійного дисидентства, опозиційного в своїх переконаннях та діях по відношенню до радянської влади досліджувала Н. А. Бондаренко [7]. Міграцію християн-п'ятидесятників у повоєнні роки простежують у своїх роботах С. М. Дударенок та О. П. Островська [37]. Причини еміграції західноукраїнських євангелістів до Південної Америки та їхню взаємодію з євангельською спільнотою в Україні простежив В. І. Франчук. Результати дослідження викладені у багатотомній монографії «Небо чужим не буває» [81].

Реалізацію антирелігійної політики Москви на території УРСР, досліджував В. А. Войналович. Він довів, що переслідування віруючих носило помітне антинаціональне забарвлення [21]. Особливий інтерес представляють роботи кандидата історичних наук Т. К. Нікольської. Вона проаналізувала позиції протестантських віруючих у сфері політики, взаємини євангельського руху і державної влади у ХХ ст. та визначила генезу чотирьох основних поглядів вітчизняних протестантів: патріотичного, опозиційного, пацифістського та космополітичного. Т. Нікольська, одна з перших, використовувала матеріали державних архівів, які значно поширили історичну картину [83-85]. Її дослідження торкнулися буденного життя євангелістів повоєнного періоду та долі дітей християн [121]. Т. Нікольська у співавторстві з О. Негровим вона найближче підходять до проблеми штучного створення негативного суспільно-політичного образу неортодоксальних конфесій на прикладі баптистів [134].

Взаємини держави та церкви, на прикладі православної церкви, були висвітлені у спільному дослідженні В. Войналовича та Н. Кочан. Автори прийшли висновку, що певне «потепління» відношень збоку сталінського уряду мало об'єктивно прагматичні причини, та зовсім не виключало стратегії остаточного викорінення релігійності зі свідомості радянського суспільства [23]. Дослідження П. М. Бондарчуком буденного життя пересічних віруючих, їхніх уявлень, поглядів, дій та виконань церковних приписів відкривають внутрішній світ християн в СРСР [9]. Спільно з В. М. Даниленко, вони відтворили особливості релігійної ситуації в УРСР 1950-х - 1960-х рр [8].

О. Лахно у монографії «Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні», охарактеризував розмах нового релігійного дисидентського руху 1960-х - 1970-х рр., що стало справжньою несподіванкою для органів влади. Тоталітарна система не зуміла підкорити його, не впоравшись з ситуацією, була змушена послабити переслідування [61].

Серед спільних досліджень Н. А. Белякової, М. Добсон та Е. Френч, виділяються праці, що висвітлюють долі жінок, які становили більшість у євангельських громадах післявоєнного СРСР. Зроблений аналіз внутрішньої культури віруючих, актуалізує труднощі жіноцтва в умовах переслідування з боку радянської держави. Протестанти в радянському суспільстві вважалися чужими й небезпечними. Дослідниці розглядають причини та наслідки консерватизму богослужбових практиках баптистів, сакралізацію богослужбового простору і побуту [3,4].

Проблеми наукової об'єктивності релігієзнавчої літератури радянського періоду висвітив М. Ю. Смірнов. Спираючись на численні факти ідеологічної заангажованості в роботі радянських релігієзнавців, він простежив традицію упередженого ставлення до релігійних культів, усталену з дореволюційних часів [113]. Він також детально висвітлює проблему детермінуючого впливу «наукового атеїзму» на цілі та завдання радянської системи вищої освіти [114].

Дослідження розвитку євангельського руху на території України на локальних і регіональних прикладах релігійного життя зробили українські історики О. Панич [121], Р. А. Сітарчук [110], С. І. Куксенко [59], І. Папаяні [92], В. Мельник [70], Л. О. Рощина [106], В. Бондар [6] та інші. В результаті переосмислення радянських підходів, в цих працях дослідники висвітлюють реальне положення протестантизму в СРСР. Але цілеспрямованих спроб з'ясувати суспільно-політичний образ протестантизму не було здійснено.

За роки «незалежності» вагомий внесок у розуміння усталеного суспільно-політичного образу євангелістів зробили українські євангельські історики - апологети С. В. Санніков, В. І. Франчук, С. Н. Савінський. Їхні роботи відрізняються великим обсягом фактологічного матеріалу та джерельної бази. Євангельський історик С. В. Санніков (нар. 1950), перший ректор ОБС, здійснив дослідження розвитку християнства у своїй фундаментальній праці «Двадцять віків Християнства», він виклав історію євангельського руху на тлі загально історичних подій; встановив зв'язки з



економічними, науково-дослідницькими та культурними чинниками [35]. В роботі відчутне уникнення суперечливих питань історії ЄХБ, недостатня увага іншим конфесіям. Особливу роль у дослідженні протестантизму на території СРСР у XX ст. зіграли фундаментальні науково-дослідницькі праці В. І. Франчука, доктора практичного богослов'я КБС. Він провів величезну за обсягом та географією дослідницьку роботу. В багатотомних працях «Просила Росія дощу у Господа» [100] та «Небо чужим не буває» [81], він зібрав велику кількість історичних матеріалів на основі усних та писемних джерел з історії п'ятидесятницького руху в СРСР та за кордоном. Дослідження носить вузько конфесійний характер. Історію християнства від I століття до кінця 60-х рр. XX століття у перспективі «русько-українського баптизму» систематизував С. Н. Савинский [108]. Окремий інтерес представляє інтерес документальна повість «Гольма» (збірка свідчень вірян церкви селища Гольма, Одеської області) М. Котякова, єпископа Західного об'єднання ХВС (США).

С. В. Петров, кандидат історичних наук, провів дослідження проблеми відносин між радянським урядом, владними структурами на місцях та євангельськими церквами. Його дослідження характеризує ставлення радянської влади до євангельських церков у 1940-1960 рр [94, с. 42]. Роботи В. П. Ключової також торкаються проблеми суспільно-політичного образу вітчизняного протестантизму: складне становище євангельського руху посилювалося використанням його образу у ролі «негативного» героя атеїстичної пропаганди на радянському просторі. Євангельська спільнота стала своєрідним «цапом-відбувайлом» [52].

Проблем відносин держави та церкви у площині генези суспільно-політичного образу євангельського руху торкалися західні дослідники. Загальні тенденції формування суспільних уявлень про віруючих висвітлює більшість західних авторів наукових досліджень та нарисів історії християнства на території СРСР. Серед них В. Заватски (Walter Zavatsky), В.

Цорн (Waldemar Zorn), С. Дурасов (Steve Durasoff), В. С.-Ротрок (Victoria S.-Rothrock), С. Несдолі (Nesdoly Samuel), М. Бюде (Michael Bourdeaux) та ін.

Зокрема, привертає увагу дослідження В. Заватски, доктора історичних наук, яке дає можливість побачити власну історію з точки зору західної історичної науки кінця 1970-х років. Він охарактеризував повсякденне життя віруючих в умовах радянської диктатури, пояснив появу опозиційного руху та торкався проблеми образу євангелістів у суспільно-політичному та релігійному вимірах: негативний образ, штучно створений офіційною пропагандою; реальний образ репресованих, готових до співпраці з владою; та образ «ініціативників» (ініціативна група, пізніше - РЦ ЕХБ) - християнської молоді, налаштованої не йти на жодний компроміс з владою [40].

Дослідник історії України О. Субтельний, професор Нью-Йоркського університету, у своїй фундаментальній праці «Україна: історія», констатує аполітичність протестантських дисидентів, як причину обмеженого впливу на світське населення країни [136]. С. Рамет (Sabrina P. Ramet) досліджувала взаємодію політики та релігії в Східній Європі та зокрема в СРСР. В своїй монографії «Релігійні, політичні та соціальні перетворення у Східній Європі та Росії» (авт. пер.), вона проаналізувала загальний наступ радянської держави на релігію в СРСР. Але трагічна доля євангельського руху в УРСР залишилася за межами її дослідження [135].

Отже, аналізуючи історіографічні матеріали з історії євангельського руху повоєнних років, дослідження радянських релігієзнавців, закордонних дослідників, пострадянських істориків та церковних апологетів, можна зробити наступні висновки. Перша група досліджень радянських вчених характеризується упередженим ставленням до віруючих, як «ворожих елементів», які потребують перевиховання. Конституційне право мати власну позицію стосовно віри та церкви, вони розглядають як можливість позбавитися «релігійних забобонів». Загальний суспільно-політичний образ

християн представлено, як приклад «забитих, неосвічених мас», які навмисно або несвідомо гальмують прогрес комуністичного суспільства.

Наукові праці сучасних українських вчених характеризуються переосмисленням образу і ролі християнства та зокрема протестантизму в історії УРСР. Зростає нагромадження фактів про насилля збоку держави та страждання віруючих. Євангельські громади розглядаються, як осередки соціально-культурного явища, що потрапило під жорна комуністичної диктатури. Особливу увагу приділено відносинам між релігійними громадами та урядом, розглянуто феномен «виживання» під тиском нищівної політики. Але безпосередньо суспільно-політичний образ євангелізму не досліджений, проблема сприйняття суспільством євангельських громад залишається дискусійною.

Велику групу історичних творів складають праці церковних дослідників, апологетів, біографів. Твори конфесійного походження у певній мірі ідеалізують власні деномінації, нариси часто містять емоційне та догматичне забарвлення. Дані роботи представляють важливу інформацію про формування суспільно-політичного образу євангельського руху.

У роботах закордонних авторів помітна обізнаність про реальні умови існування віруючих в СРСР, але проблема висвітлена лише частково через обмеженість інформації за «залізною завісою».

Отже, на основі огляду історіографії з проблеми можна зробити висновок, що стан вивчення проблеми залишається на початково-оглядовій стадії та потребує подальшого дослідження. Наявні роботи в певній мірі проливають світло на суспільно-політичний образ протестантів, але вони цілеспрямовано не розглядають проблему.



## 1.2. Характеристика джерел.

Вивчення суспільно-політичного образу євангельського руху в Україні у середині 1940-х – середині 1960-х рр. передбачає залучення широкого кола джерел, використання яких дає можливість претендувати на комплексне, об'єктивне висвітлення проблеми. При дослідженні було використано комплекс джерел, які за характером та видовою ознакою можна розділити на декілька груп:

- актові джерела;
- джерела конфесійного походження;
- матеріали періодичних видань;
- джерела особового походження;
- праці радянських релігієзнавців створені у середині 1940-х – 1960-х рр.;
- агітаційні фільми.

До групи актових джерел належить комплекс законодавчих документів радянської влади, що демонстрували її політику по відношенню до євангельського руху: Конституція СРСР [56], КК УРСР [58], Постанова «Про релігійні об'єднання» [98], «Записка Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 12 вересня 1958 року» [42], «Інформація Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках в ЦК КПРС про заходи щодо посилення науково-атеїстичної пропаганди» від 29 листопада 1958 р. та інші. Дані документи мають вкрай важливе значення для дослідження, вони демонструють антирелігійну політику влади та вказують на механізми формування негативного образу церкви.

До джерел конфесійного походження належить діловодна документація, видання, звернення керівників ВРЕХБ та РЦ ЄХБ. У змісті документів ВСЕХБ відчутне бажання виправдатися у звинуваченнях пропаганди, автори статей та промов роблять особливий наголос на лояльне ставлення своїх об'єднань до радянської влади, намагаються виправити негативні уявлення про християн.

Подібне забарвлення присутнє також у документах РЦ ЄХБ, ХВЄ, АСД та інших об'єднань у підпіллі, але рішучість риторики свідчить про готовність самостійно формувати власний суспільно-політичний образ. Документи цієї групи дають можливість простежити реакцію релігійних організацій на дії влади, проаналізувати форми та прояви супротиву.

Третю групу джерел складають матеріали періодичних видань. Серед них журнали: «Безбожник», «Безбожник у станка», «Наука и религия», «Перець». Вони користувалися беззаперечним авторитетом у радянському суспільстві, тому що держава монополізувала право донесення та тлумачення інформації. Періодичні видання здійснювали дієвий вплив на формування громадської думки.

Окрему групу складають джерела особового походження. В умовах переслідування євангельських громад на території УРСР та СРСР загалом, велику кількість джерел конфесійного походження було втрачено, викладення історичного матеріалу християнського самвидаву розцінювалися як антирадянська література - вони вилучалися та знищувалися. Сьогодні доступні лише окремі автобіографічні твори, спогади, мемуари безпосередніх учасників події, християнська поезія, матеріали інтерв'ю. Серед них автобіографії:

- Г. Вінс (1928-1998) - члена «Ініціативної групи», генерального секретаря РЦ ЄХБ, голови видавництва «Християнин», релігійного дисидента;
- Н. Вінс (1952-2019) - доньки релігійного дисидента, в'язня совісті Г. Вінс, авторки мемуарів «Рубежі дитинства»;
- М. Сізова (1933-2003) - пресвітера церкви ЄХБ м. Фрунзе, старшого пресвітера ВРЕХБ, Киргизької РСР;
- Л. Кондракова (нар. 1926 р.), пресвітера євангельської церкви м. Єнакієво, Донецької області;

- Ане ван дер Біль (Anne van der Bijl) (нар. 1928 р.), що працював під псевдонімом «брат Андрій». Він займався нелегальною доставкою Біблій в СРСР в розпал холодної війни [12];
- В. Глуховського (1926-2018), пастора церкви в м. Хмільник, Вінницької області; з 1979 р. члена президії ВРЕХБ; Голови Союзу Церков ХВЄ України у 1991-1995 рр.;
- В. Цорна (нар. 1950 р.), заступника керівника місії «Світло на Сході», головного редактора журналу «Віра та життя», (Німеччина);
- біографічні інтерв'ю П. Шевчука, В. Мажнікової, А. Гоевої, В. Головченка (парафіяни євангельських церков м. Донецька).

До цієї групи джерел також варто віднести багатотомну працю О. І. Солженіцина (1918-2008) – історичне дослідження «Архипелаг ГУЛАГ». Серед численних жертв червоного терору, автор простежує долі християн в екстремальних умовах, викладає власне бачення образу віруючих [116].

Праці радянських релігієзнавців, створені у середині 1940-х – середині 1960-х рр. належать до наступної групи джерел. Вони дають можливість відтворити основні тенденції формування образу протестантизму в наукових колах. До них належать роботи етнографа, доктора історичних наук В. Д. Бонч-Бруєвича (1873-1955) [11], доктора історичних наук, професора О. І. Клібанова (1910-1994, ) [51], доктора філософських наук, професора Л. М. Мітрохіна (1930-2005) [73], релігієзнавців М. Л. Ленсу і Е. С. Прокошиної [63], та інших науковців.

Однією із груп історичних джерел дослідження є агітаційні фільми. Вони активно використовувалися у процесі атеїстичного виховання. Відео матеріали демонструють яким чином, за допомогою яких засобів та прийомів радянська влада намагалася дискредитувати євангельський рух. Було проаналізовано фільми: «Правда о сектантах-пятидесятниках» (1959), «Это тревожит всех» (1960), «Пусть торжествует жизнь» (1961) та інші.



Таким чином джерельна база дослідження включає шість груп історичних джерел: актові джерела; джерела конфесійного походження; матеріали періодичних видань; джерела особового походження; праці радянських релігієзнавців створені у середині 1940-х – 1960-х рр.; агітаційні фільми. Залучення різнопланових джерел, за умови використання відповідного методологічного інструментарію, дозволяє здійснити об'єктивне висвітлення проблеми суспільно-політичного образу євангельського руху в Україні середини 1940-х – середини 1960-х рр.

### **1.3. Методологічні засади дослідження.**

При вивченні історичного процесу формування суспільно-політичного образу євангельського руху, було застосовано комплекс загальнонаукових та загальноісторичних принципів дослідження. Серед них – принципи історизму, об'єктивності та системності.

З-поміж загальнонаукових принципів пізнання у дослідженні було використано принцип історизму. Застосування якого забезпечило розгляд образу євангельських громад середини 1940-х – середини 1960-х рр. на тлі загальної антирелігійної політики радянського; дало змогу виокремити основні етапи усталення негативного образу віруючих, а також розкрити планомірну стратегію уряду остаточного вирішення релігійного питання, узагальнити вплив внутрішніх та зовнішніх факторів, конкретних обставин на формування євангельської субкультури в умовах тоталітаризму.

Принцип об'єктивності зумовлює дотримання принципу історизму в дослідженні факторів формування суспільно-політичного образу протестантизму в УРСР на рівні ідеології, законодавства, мас-медіа, освіти, науки, тощо. Принцип історизму передбачає вивчення об'єктивних закономірностей, за якими визначаються державно-церковні відносини у

повоєнний період. Даний підхід допомагає розглянути євангельський рух у процесі розвитку його образу, виявити особливості його еволюції та становлення у свідомості суспільства.

За допомогою принципу системності, дослідження було побудовано за чітким планом, це забезпечило цілісність роботи та взаємозв'язок усіх його складових елементів.

Предмет дослідження зумовив розгляд суспільно-політичного образу євангельського руху в Україні у різних аспектах, використовуючи загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

До загальнонаукових належать метод аналізу та синтезу, діалектичний, дедуктивний, індуктивний, системно-структурний методи.

Метод аналізу мав істотне значення для розуміння особливостей, основних тенденцій формування образу «сектантів»; виявлення ключових моментів, що прискорили його становлення і розвиток; визначення головних чинників впливу на цей процес.

При написанні роботи був використаний діалектичний метод. Він полягає у трактуванні антирелігійної політики СРСР у якості динамічної системи, що знаходиться у стані постійного розвитку та пошуку шляхів викорінення проявів релігійності населення. Діалектичний метод мав також особливе значення для вивчення особових джерел - свідчень жертв репресивної політики.

Важливе значення для вивчення проблеми мали такі загальнонаукові методи пізнання, як дедуктивний та індуктивний. Дедуктивний метод дозволив дослідити залежність формування суспільно-політичного образу євангельського руху від ідеологічних засад, державної політики та реакції віруючих на тиск збоку держави, підкріплюючи правильність загальних положень конкретними фактами. Індуктивний метод вивчення проблеми дозволив у ряді випадків узагальнити свідчення наявних даних. За окремими регіональними винятками, на території СРСР антирелігійна політика

реалізовувалася за єдиною стратегією, а долі репресованих українців простежуються від Закарпаття до Сибіру, тому застосування індуктивного методу дозволило використовувати джерела та здобутки вчених з історії культів у межах всього Радянського Союзу 1940-х – 1960-х рр.

За допомогою системно-структурного методу було встановлено причинно-наслідкові зв'язки між подіями та фактами, у нашому випадку більш чітке усвідомлення ролі держави у дискредитації образу віруючих, аналіз її тактичних кроків в контексті загальної антирелігійної політики.

Серед історичних методів пізнання при роботі з джерелами та літературою були використані проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, статистичний та ретроспективний методи.

Суспільно-політичний образ протестантизму не залишався статичним. Використання проблемно-хронологічного методу дало можливість розглянути події та явища у хронологічній послідовності, з'ясувати їх сутність і особливості основних етапів формування суспільно-політичного образу євангельського руху в Україні зазначеного періоду.

Важливим стало також застосування порівняльно-історичного методу, який сприяв розумінню цілісності та взаємопов'язаності всіх елементів образу євангельського руху, орієнтуючи на пошук у ньому спільних та відмінних рис. Використання історико-типологічного методу сприяло впорядкуванню та узагальненню історичних подій та фактів, визначенню основних характеристик впливу антирелігійної політики на євангельські конфесії.

У роботі було використано також статистичний метод. Він забезпечив встановлення різноманітних аспектів антирелігійної стратегії та її наслідків завдяки використанню конкретних даних, добору й аналізу статистичної інформації, з'ясування її окремих етапів, напрямів та форм. Завдяки аналізу статистичних даних, стало можливим зробити узагальнюючі висновки про події та тенденції, прямо не відображені у статистиці.



За допомогою ретроспективного методу було розглянуто передумови формування негативного образу «сектантства». Зокрема, було показано ідеологічні передумови дискримінації віруючих на законодавчому рівні; причини упередженості наукових розробок; витoki інспірації антирелігійної пропаганди, гонінь та репресій проти християн.

Таким чином, глибоке та всебічне дослідження суспільно-політичного образу євангельського руху, з'ясування його суті, процесу формування та усталення можливе лише за умови використання відповідного теоретичного та методологічного інструментарію. Зазначені методи використовувалися здебільшого у взаємодії, оскільки лише за умови їх системного застосування стало можливим виконання завдань роботи та досягти її мети.

Методологічні засади вивчення проблеми сприяють теоретичному синтезу емпірично осмисленого набору окремих подій і фактів у єдину цілісну наукову систему знань про історію євангельського руху в Україні.

Історіографічний аналіз проблеми засвідчив відсутність комплексних досліджень з історії громадських уявлень про протестантські конфесії в Україні повоєнних років. Наявні дослідження історії євангельського руху у соціально-політичному вимірі носять фрагментарний характер. Що визначає актуальність обраної для дослідження проблеми.

Різноманітність та змістовність документальної і джерельної бази сприяли поглибленому науково-теоретичному аналізу означеної проблеми. Їх використання допомогло виконати поставлені у дослідженні завдання: дослідити генезу суспільно-політичного образу та проаналізувати наслідки утворення певного комплексу уявлень про діяльність євангельського руху.

## РОЗДІЛ 2.

### ДЕРЖАВНІ МЕХАНІЗМИ ТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ОБРАЗУ ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ

#### 2.1. Нормативно-правова база діяльності євангельських спільнот.

Євангельське християнство повоєнного десятиріччя та періоду відлиги, це унікальне явище, відбиток складних суспільно-релігійних процесів у радянському соціумі, яке не зважаючи на всі складнощі суспільно-політичної ситуації поширювалося та розвивалося, вдосконалюючи принципи релігійної спільноти, зберегло свої особливості до теперішнього часу. Потужний потенціал цього феномену не могли не помітити більшовики з перших років радянської влади на теренах постмонархічної Росії, населення якої в цілому не поспішало відмовлятися від релігії, всупереч утопічним очікуванням комуністів. Звичайно, неоднорідність релігійності християнського населення на початку ХХ ст. зумовила різні підходи нової влади до різних віросповідань.

Прийшовши до влади, ідеологи побудови комунізму, взяли за пекло боротися з релігією, як пережитком минулого, відсталістю та марновірством. Основні засади державної політики по відношенню до релігії та церкви було викладено у Декреті Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [60, с. 48-54].

Перший удар прийшовся на уособлення монархічного ладу - православну церкву. В. Д. Бонч-Бруєвич згадував: «Ми віддавали собі точний звіт в тому, якою величезною реакційною силою була панівна в Росії державна православна церква, завжди готова з усіх своїх 63 тисяч амвонів вести саму чорносотенну, бузувірську, контрреволюційну агітацію і пропаганду» [11, с. 20].

Цілі для нападу були очевидними: монастирі, церкви, церковні друкарні, навчальні заклади, коштовні предмети культового призначення, тощо. Спецагенти органів безпеки ініціювали внутрішні конфлікти для розділення та знекровлення православної церкви. Серед численних прикладів: інспірований органами безпеки, конфлікт консерваторів та оновленців РПЦ [35, Т. 2, с. 443]. Під різними слушними приводами відбувалося вилучення церковної власності та коштовностей. Численні спеціальні заходи та провокації були спрямовані на дискредитацію церкви. Перша декада радянської влади позначилася в історії східної ортодоксальної церкви, як роки руїни. [35, Т. 2, с. 442-443]

Зовсім іншою справою стала ідентифікація євангельського руху, який не можна було пояснити за сталими антицерковними формулами, ефективно відпрацьованими проти державної церкви. Дослідник етапів соціальних перетворень Східної Європи, С. Рамет зауважує «у всіх цих випадках, незалежно від фази, релігійна політика завжди диференціювалася відповідно до релігійної групи» [135 с. 35].

Баптисти, адвентисти, євангельські християни, меноніти, непитуці та інші, тільки оговталися від утисків царської влади. Вони не мали особливих коштовностей для державної експропріації (іноді володіли молитовними будинками), не були скомпрометовані співробітництвом з царською владою, позитивно сприйняли первинну політику більшовиків стосовно свободи віросповідання, стали активними творцями комунальних господарств та в своїй більшості дотримувалися пацифістських поглядів [39 с. 36].

Більш того, у дорадянські часи, вони іноді разом з революціонерами відбували покарання у місцях позбавлення волі, на примусових роботах, та на засланні [123, с. 274]. Дані обставини допомагають пояснити еволюцію тактичних кроків загальної антирелігійної стратегії керівників партії більшовиків, від ідеї ідеологічного перевиховання віруючих до примусових дій та репресій.



Один з перших радянських дослідників проблем релігії, та зокрема релігійного сектантства, В. Д. Бонч-Бруєвич, радянський партійний і державний діяч, помічник і фактичний секретар В. Ульянова, відверто визнає негативне ставлення партії до будь-якої релігійності або віри у надприродне. Але він виказує певні симпатії сектам, які страждали від утисків реакційної політики царського уряду [100, Т.1, с. 301], та впевнено виправдовує антимілітаристські акції духоборів на Закавказзі, посиляючись на ставлення В. Ульянова до цих подій. [11, с. 22] Одночасно, В. Д. Бонч-Бруєвич, не приховує справжніх мотивів «вождя»: використовувати дореволюційне релігійне пригнічення в цілях пропаганди комуністичних ідей: «переслідування сектантів царським урядом є ґрунтом для розвитку агітації проти самодержавства, за наші загальнополітичні вимоги» [11, с. 24]. У агітаційних брошурах соціал-демократів, «вождь пролетаріату» відкрито критикує царський уряд за обмеження прав осіб не православної віри, вимагає амністувати «сектантів» і надати їм свободу проповіді. Пропагандистський виверт був спрямований на створення враження справжніх демократичних перспектив партії соціалістів [11, с. 28].

Незважаючи на гасла про рівноправ'я всіх конфесій та свободи віросповідання, В. Ульянов виключає всяке вільнодумство у лавах власної партії, більш того одним із завдань партійної програми ставить повне «відділення церкви від держави, щоб боротися з релігійним туманом...» шляхом пропаганди та агітації [11, с. 30]. Особливо перспективною В. Д. Бонч-Бруєвич вважав агітацію серед «нового сектантства» (молодих євангельських течій), яке на його думку знаходиться на межі «повної пролетаризації» [11, с.184]. Сприймаючи релігійні ідеї «сектантів», як тимчасову оболонку, консолідуючий чинник у боротьбі проти панівних класів, у своїх творах він висловлював надію на можливість їх переорієнтації, на користь комунізму. Але «гуманні наміри» теоретиків побудови комуністичного суспільства не відповідали суворій дійсності антирелігійного терору.

Пізніше, неодноразово партійні діячі поверталися до ідеї переконання та перевиховання сектантів. На думку Ф. Енгельса, одного з основоположників марксизму, тріумф науки повинен перемогти релігійність людини. Він писав: «пізнання сил природи виганяє богів або бога з однієї області слідом за іншою ... цей процес настільки просунувся вперед, що теоретично його можна вважати закінченим» [63, с. 3]. З часом настанови В. Ульянова виконувалися з невгамовним завзяттям: «Ми повинні боротися з релігією. Це - азбука всього матеріалізму і, отже, марксизму ... Марксизм йде далі. Він каже: треба вміти боротися з релігією, а для цього треба матеріалістично пояснити джерело віри і релігії у мас» [73, с. 261]. До того ж більшовиків не влаштовували такі чесноти християнського віровчення, як пацифізм, смирення та покора. Потрібно було долучатися до руйнування старих порядків і боротися за новий світовий порядок встановлення «диктатури пролетаріату». [82, с. 13]

У циркулярі до місцевих відділів ВЦРПС від 1 березня 1928 року «Про посилення антирелігійної пропаганди», віруючі відкрито звинувачені у прикритті дій «антирадянських куркульських капіталістичних елементів» [108, с. 103]. Через рік на з'їзді войовничих безбожників, феномен існування протестантизму в СРСР, в промовах доповідачів набув риси екстремістського руху. У резолюції з'їзду йдеться, що «сектантські організації в особі верхівок ... є політичною агентурою ... і військово-шпигунськими організаціями міжнародної буржуазії» [108, с. 104].

Документальним підтвердженням погіршення становища церкви в СРСР стала Постанова «Про релігійні об'єднання» 1929 року [98] та Інструкції «Про порядок проведення в життя законодавства про культи» Постійної комісії при Президії ВЦВК з питань культів від 30 січня 1931 року [41, с. 108-125]. Витримавши декілька редакцій, постанова була скасована лише у 1990 році. Закон детально регулював діяльність релігійних організацій, у тому числі євангельських церков. Майже всі види й напрямки релігійної активності були заборонені: місіонерська діяльність, видавництво християнської літератури,

благодійність, відвідування служителями церков у інших містах країни. Релігійні громади залишалися без статусу юридичної особи (ст. 3). Порядок реєстрації помісних релігійних громад був навмисно ускладнений з метою зробити неможливим його виконання (ст. 5-10) [39, с. 47]. Постановою також заборонялася будь-яка взаємодопомога, створення бібліотек, організація дозвілля, організація Недільних шкіл, проведення спеціальних заходів для дітей, молоді та жінок (ст. 17). Легальна духовно-виховна робота з дітьми та молоддю стала неможливою. Заборонялося приймати до членів громади або хрестити особи до 18 років. Діяльність служителів громад обмежувалася географією помешкання її членів (ст. 19). Постановою було визначено користування власними храмами й молитовними будинками на умовах оренди, тобто власну нерухомість громади мали орендувати у держави. Органи влади могли позбавити оренди, визнавши церковну споруду історичною пам'яткою або аварійною (ст. 25 – 32).

За рішенням контролюючих органів, церква могла бути позбавлена реєстрації з усіма відповідними наслідками. Саме цей закон (та інструкція до його імплементації 1931 р.) став юридичною основою закриття багатьох євангельських церков у міжвоєнний період [98].

Дослідник історії конфесії п'ятидесятників В. І. Франчук повідомляє, що «щонайменше недотримання або порушення одного з вищезазначених обмежень і сотень інших правил, постанов і законів, що обмежували ... релігійну діяльність в Росії приводило, особливо в 30-40-50-і роки до того що органи ДПУ, НКВС чи КДБ миттєво чинили суд і розправу» [100, Т. 2, с. 245]. Офіційні статистичні дані свідчать, що лише протягом 1928 р. – першої половини 1929 р. в СРСР було закрито 955 культових будівель [100, Т.2, с.238].

Прийняття нової Конституції СРСР у 1936 р. стало грандіозною популістською політичною акцією. Так звана «сталінська» конституція 1936 р. (діяла, зі змінами та доповненнями, до 1977 р.), гарантувала свободу совісті, віросповідання, свободу друку, свободу зібрань, богослужінь, проведення



культурно-просвітницьких масових заходів, утворення об'єднань та спілок, захист особистих прав, власності та особистої таємниці (ст. 124-128) [56].

Насправді ці пункти були грубо порушені представниками влади, по відношенню до членів євангельських церков. Християнам часто не надавали можливості отримувати вищу освіту під різними приводами, їх обмежували (або позбавляли) у працевлаштуванні. Віруючі потерпали від утисків, переслідувань, конфіскацій, позбавлення батьківських прав, позбавлення волі, тортур та фізичної розправи [35, Т. 2, с. 520-522].

Під час Другої світової війни з'явився привід для міжурядового діалогу, в тому числі з питань свободи віросповідання у СРСР. Одним з пунктів Декларації ООН стала умова надання релігійної свободи громадянам країн – членів ООН. Чекаючи на відкриття другого фронту, Й. В. Сталін погодився з вимогами Заходу. 1-го січня 1942 р. представник СРСР підписав цю Декларацію. Й. В. Сталін застосовував тактику формального відродження Церкви для заспокоєння союзників і світової громадськості.

Ознаками пом'якшення антирелігійної риторики стали: звільнення частини в'язнів совісті, припинення діяльності СВБ, закриття журналу «Безбожник» та обмежена легалізація діяльності релігійних громад [94, с. 52]. Внаслідок співпраці лояльного прошарку євангельських лідерів та органів безпеки було створено ВРЕХБ у 1944 р. Влада мала на меті використання розгалуженої мережі євангельських громад для підйому патріотичних настроїв, консолідацію населення в умовах війни та декларацію свободи віросповідання світовій спільноті. [94, с. 58-59].

Але загальна антирелігійна спрямованість режиму зберігалася. Згідно КК УРСР в редакції 1949 р., до контрреволюційних злочинів відносили релігійну діяльність, яка розцінювалася як посягання на робітничо-селянську владу, шпигунство, підрив безпеки та зрада батьківщині. Передбачені покарання: позбавлення волі, розстріл, конфіскація майна, висилання до віддалених районів Сибіру членів родини зрадника батьківщини (ст. 54).

Розповсюдження євангельського вчення, запрошення до богослужінь, у тому числі неофіційних (якщо у реєстрації було відмовлено), розцінювалися як агітація проти радянського ладу та каралися позбавленням волі (ст. 74).

Отримання від іноземців, транспортування та розповсюдження християнської літератури підпадало під статтю про контрабанду (ст. 79). Викладання релігійного віровчення неповнолітнім, звичайні релігійні практики, богослужіння, просвітництво, взаємодопомога, користування релігійною літературою - часто розцінювалися як кримінальні злочини [58, с. 16-31].

Розвінчання культу особистості Й. Сталіна поклало початок періоду так званої «хрущовської відлиги», який для християн став справжнім «крижаним потеплінням». Даний період позначився новими тактичними кроками на шляху реалізації загальної антирелігійної стратегії. Постанова ЦК КПУ «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 12 лютого 1959 р. наказувала партійним організаціям посилити антирелігійну боротьбу. Результатом стало позбавлення реєстрації та закриття 262 церков (різних віросповідань) в УРСР лише у 1959 р.

Початок 1960-х рр. відзначився зміною нормативної бази та посиленням адміністративного тиску на релігійні громади. Центральним комітетом КПРС було прийнято чергові антирелігійні документи: «Про завдання партійної пропаганди за сучасних умов» від 9 січня 1960 р. та «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» від 13 січня 1960 р. У цих директивах йшлося про неприйнятну пасивну позицію керівництва партійних організацій на місцях щодо «ворожої релігійної ідеології», лунали звинувачення у послабленні контролю за діяльністю релігійних об'єднань.

Наступним кроком уряду стало прийняття Постанови Ради міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». Циркуляр вийшов під грифом таємності, таким

чином справжні причини масових репресій наступних років були взагалі віруючим невідомі [94, с. 119]. Вже наступного місяця, у квітні 1961 р. було затверджено «Інструкції щодо застосування законодавства про культу» [41, с. 77]. Документ регламентував відносини між релігійними організаціями та державою, вводив додаткові обмеження, містив перелік конфесій, які мали «антидержавний» або «бузувірський характер» [41, с. 79-80, 84].

Невдовзі, Верховною радою РРФСР, у грудні 1962 р., було схвалено нову редакцію «Закону про релігійні об'єднання» (діяв з 1929 р.), яка закріпила основні положення «Інструкцій» 1961 р.

КК РРФСР (та УРСР) в редакції 1956 р., також був переглянутий. До ХХ з'їзду партії, проти віруючих зазвичай застосовувалася ст. 58 КК – зрадник батьківщини. В новій редакції з'явилася спеціальна ст. 227 (ст. 209 КК УРСР): «посягання на особистість під виглядом виконання релігійних обрядів, спонукання до відмови від громадської діяльності або виконання громадських обов'язків. Карається позбавленням волі строком до 5 років із засланням до 5 років або без нього, з конфіскацією майна або без конфіскації...». Вже в першій половині 1960-х рр. за офіційною статистикою було засуджено 679 осіб [94, с. 120].

Поширеною практикою було зловживання владою та службовим становищем, використання неправдивих доносів, фальсифікація розслідувань та судових справ. Звернення рідних та одновірців засуджених з проханням про перегляд справ, розцінювалися як наклеп і ганьба радянського правосуддя. Яскравим прикладом може бути розгін та арешт делегації віруючих в Москві у 1966 р. Християни домагалися зустрічі з генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим для представлення фактів переслідування за релігійну діяльність. Вони намагалися з'ясувати: переслідування були перевищенням повноважень посадовців на місцях, чи цілеспрямованою політикою радянського уряду [19, с. 81].



Особливі переслідування випали на долю віруючих, які не встигли (або не погодилися) зареєструвати свої громади на умовах повної підзвітності органам влади у складі ВРЕХБ. Більшість керівників неофіційних зібрань віруючих були засуджені за статтею 58 Кримінального Кодексу, за «антирадянську агітацію» до 8 - 25 років позбавлення волі [119]. Наприклад Г. Вінс та Д. Классен. У 1951 р. Г. Вінса, Д. Классена та п'ять інших віруючих було заарештовано за звинуваченням у шпигунстві на користь Сполучених Штатів. Звинувачені отримали різні вироки, Г. Вінс був засуджений до розстрілу. Через рік вирок був приведений у виконання [39, с. 69].

На тлі питання про виживання, у євангельських колах навіть не йшлося про політичну діяльність, висування кандидатів у депутати або користування іншими «привілеями» радянського громадянства. Всі приклади, коли посадовці-атеїсти ставали християнами, свідчать про неминучі наслідки: позбавлення посади, позбавлення волі, конфіскація майна, тощо.

Один приклад: Ф. Райчинець, директор заводу мінеральних вод «Поляна Квасова» у 1948 р. був обраний громадою на посаду проповідника. За релігійну діяльність був позбавлений посади директора та почав працювати звичайним будівельником. У квітні 1952 р. його було заарештовано. Послідувала конфіскація майна. Дружина залишилася з п'ятьма малими дітьми без коштів для існування. Співробітники НКВС сліdkували за сім'єю, щоб не допустити отримання допомоги збоку релігійної громади. Старша дитина захворіла та померла через відсутність належної допомоги. Дружина тривалий час теж перебувала у небезпеці арешту [104, с. 85-88].

В. Франчук у дослідженні історії п'ятидесятницького руху простежує долю сім'ї Воронаєвих (громадян США), репресованих у 1930-х рр. в Одесі. Дослідник розкриває трагедію багатодітної сім'ї, на тлі численних звернень до радянського уряду про звільнення та дозволу залишити країну Івану і Катерині Воронаєвим. З кінця 1930-х рр., американські політичні діячі, сенатори, керівники всесвітнього п'ятидесятницького руху неодноразово зверталися до

радянського посольства та уряду. Під час візиту М. Хрущова до Сполучених Штатів у вересні 1959 р., П. Воронаєв, син репресованих батьків зміг увійти до радянського представництва у Вашингтоні та звернутися з проханням дозволити мати (батько вже був розстріляний) залишити СРСР, щоб повернутися до США.

М. Хрущов не звернув на прохання ніякої уваги, а охорона виштовхнула його на вулицю. Але перед будівлею посольства на нього звернули увагу численні радіо- телерепортери. Павло розповів історію простого американського громадянина: про 25-ти річну розлуку з батьками та про останню надію побачити 73-х річну мати, хвору та злиденну після ув'язнення. Драма простої сім'ї швидко поширилася ЗМІ в країнах Заходу. Раптом у липні 1960 р. «залізна завіса» прочинилася - нарешті К. Воронаєва знову змогла обіймати дітей після 27 років у таборах, і на засланні у Середній Азії. П. Воронаєв розповідає, що в Америці «довгий кошмар поділу сім'ї і ув'язнення в радянських концтаборах Сибіру почав поступово зникати ... Часом серед ночі нас будили її крики, і ми знаходили її тремтячою від переляку ... Вона завжди раділа будучи розбудженою від цих жорстоких кошмарів...» (авт.пер.) [123, с. 519]. Даний приклад свідчить про реальне відношення радянської влади до представників євангельського руху.

Адміністративне та кримінальне переслідування віруючих, створення образу злочинців-рецидивістів, призводили до негативного сприйняття суспільством членів сімей «ворогів народу». Для більшості населення судимість була достатнім приводом для формування помилкового уявлення про євангельський рух. Показовою у цьому відношенні є спомины А. В. Гоєвої, 1937 р. народження, мешканки с. Залужне, Вінницької області, а з 1957 року городянки м. Сталіно (нині Донецьк). Вона розповідала, що попри гасла про свободу совісті, відношення до християн було дуже недоброзичливе. Її дідусь, Т. Левченко був пресвітером євангельської громади на Вінниччині. В його хаті регулярно проводилися богослужіння, часто односельці кидали каміння у

вікна під час зібрань, критикували і насміхалися. Подібні напади були результатом антирелігійної атеїстичної пропаганди [32].

Отже, реалізація ідеологічних засад комунізму, передбачала поступове витіснення та нейтралізацію релігійних проявів, як зайвих у соціалістичному суспільстві. Спроби на законодавчому рівні витіснити євангельські громади на околиці суспільного життя, обмежити їхню діяльність, примусово асимілювати молодь у атеїстичному оточенні були очевидними. Безпосередня дія законодавства, здійснювала опосередкований вплив на формування суспільно-політичного образу релігійних громад, як підозрілих утворень, схильних до порушення законодавства, що потребують пильної уваги контролюючих органів. Природною реакцією населення на переслідування та покарання віруючих, стало закріплення негативного, ворожого ставлення до них, присвоєння принизливих кліше, психологічний тиск збоку колег та сусідів. В країні фасадного благополуччя та внутрішніх суперечностей, голослівних гасел та безпідставних звинувачень, спостерігаємо як пропаганда за межами держави малювала свободу віросповідання, а всередині продовжувала тактику очорнення суспільно-політичного образу євангельського руху.

## **2.2. Атеїстичне виховання.**

Проблема негативного суспільно-політичного образу християнства, зокрема євангельського руху у повоєнні роки в Україні у складі СРСР, стала результатом багатьох чинників, серед яких важливу роль відігравала антирелігійна спрямованість освітньо-виховних програм системи освіти.

Державна політика повоєнних років, спрямована на обмеження релігійного впливу на дітей віруючих батьків, одночасно сприяла атеїстичному вихованню в навчальних закладах. Численні зауваження про



право дітей обрати власний шлях - вірити в Бога чи ні, заборона церквам здійснювати освітньо-виховну діяльність, тобто декларативний захист права дитини на самовизначення - різко контрастують з безапеляційним тиском атеїстичної пропаганди в школах, технікумах та вищих навчальних закладах.

В рекомендаціях соціологічного дослідження М. Л. Ленсу і Е. С. Прокошина, вказано на роль загальноосвітніх шкіл у боротьбі з релігією: «виключно велика роль школи, яка покликана закладати основи науково-матеріалістичного світогляду учнів, виховувати їх не тільки атеїстами, але і активними пропагандистами атеїзму, борцями проти релігії і забобонів ... сьогодні не можна знайти школи, де б не проводилась робота по відокремленню ... від впливу релігійної ідеології» [63, с. 282].

Ініціатива уряду надати справедливий вибір радянським дітям, насправді позбавив їх можливості зробити цей вибір. Натиск фронту ідеологічної боротьби не залишив дітям нейтральної зони «безтурботного дитинства». Навчальні заклади в умовах комуністичної диктатури стали інструментом антирелігійної пропаганди.

Записка Відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» від 12 вересня 1958 р., свідчить про розгортання цілеспрямованої антирелігійної боротьби. Автори документу пояснюють стурбованість тим, що «антирадянські налаштовані сектанти і церковники отримують підтримку з боку імперіалістичних сил, які здійснюють ідеологічну диверсію проти країн соціалістичного табору» [42]. Абсолютно очевидно, що особливу увагу було приділено завданню виховати нове покоління матеріалістів. Таким чином в добу тоталітаризму, підпорядкування системи освіти цілям ідеології комунізму стало абсолютно закономірним.

Одночасно з посиленням антирелігійної пропаганди на всіх рівнях освіти, політика уряду була спрямована на обмеження релігійного впливу на дітей. Релігійним об'єднанням було заборонено навчати неповнолітніх дітей християнському віровченню; задіяти їх у хорах, гуртках самодіяльності;

організовувати спеціальні заходи для дітей, підлітків та молоді; проводити молодіжні табори, екскурсії, тощо [91, с. 133]. Автор біографічного нариса присвяченого долям відомих служителів євангельського руху, розповідаючи про дитинство В. Ф. Райчинця, мешканця Закарпаття, описує його шкільні роки під тиском атеїстичного виховання: «звинувачення проти християнства і церкви звучали практично на кожному уроці - і на історії, і на літературі, і на географії і на біології, і навіть на математиці. Віруючий хлопчик ніколи не міг отримати «відмінно» ... Йому недвозначно натякали: «Станеш піонером - будеш відмінником» ... Коли аргументи ... вичерпувалися, вдавалися до сили ... в школі хлопчик був ізгоєм» [104, с. 91]

Для створення цілісної картини можна також звернути увагу на свідoctво В. Мажнікової та Н. Вінс. В. Мажнікова пішла до школи у 1963 р. Вона розповідає про перші радісні почуття від навчання. Але через декілька місяців навчання, раптом відчула, як дистанціювалися від неї подружки. Вона не могла зрозуміти чому однолітки шепечуться, перемовляються і сміються з неї? З'ясувалося що у школі стало відомо що вона належить до родини віруючих [67].

Н. Вінс розповідає, як вона у 1960 р. пішла у перший клас однієї з київських шкіл. Вчителька з перших уроків схвильовано розповідала про політ Ю. Гагаріна у космос, вона додавала: «Юрій Гагарін не побачив у космосі ніякого Бога! ... Значить Бога немає - запам'ятайте це, діти!». Коли восени 1962 р., Н. Вінс пішла у 3-й клас, у газеті «Вечірній Київ» з'явилася стаття з жорстокою критикою у бік віруючих. Серед наведених імен, у статті були згадані її батьки. На першому уроці, вчителька розповідала про первісних людей, їхнє марновірство та релігійні забобони. Раптом, вона каже: «Уявляєте діти, в нашому класі також є дівчина, яка вірить у Бога, як первісні люди!». Потім вчителька поставила дівчину перед класом та тривалий час ганьбила її за віру у Бога.

Після екзекуції «педагог» наказала дівчині йти до кабінету директора. Н. Вінс дуже злякалася. Гнівний монолог директорки закінчився обіцянкою зайнятися перевихованням сектантки, щоб вона не ганьбила школу. В наслідок статті у «Вечірньому Києві», мати учениці втратила роботу, а батька перевели на нижчу посаду. Наступним кроком «гуманної влади» стала ініціатива позбавити батьківських прав родину Вінс, а реакцією учнів стало групове побиття Н. Вінс [19, с. 16-22, 38].

Наведені приклади свідчать про цілеспрямовані зусилля влади на рівні шкільної освіти: сформувати образ темних, нерозвинених, ворожих до досягнень науки та освіти - християн. Таким чином загальноосвітня школа, заклади середньої освіти та ВНЗ стали справжніми центрами нав'язування атеїстичного світогляду, місцями навмисного спотворення реального образу християнства, в тому числі євангельських конфесій в Україні.

Працівники системи освіти старанно виконували доручення партії: розробити методику організації та проведення антирелігійного виховання в школах і педагогічних училищах, для використання в навчальній роботі та позакласних заходах; організувати заняття з питань антирелігійного виховання в школі для інститутів удосконалення вчителів на всіх рівнях; підготувати випуск науково-популярної та методичної літератури з питань науково-атеїстичного виховання [42].

Одним з рішень серпневого Пленуму ЦК КПУ 1962 р., стало доручення зробити упор на індивідуальну роботу по перевихованню членів сект. Антирелігійне виховання передбачалося з початкової школи. Враховуючи психологію дітей віруючих, вчителю було рекомендовано сприймати їх, як тих що «потрапили у біду». Міністерством освіти України було підготовлено підручники для атеїстичних занять середньої школи: «Науково-атеїстичне виховання учнів молодших класів», «Атеїстичне виховання у курсі фізики», «Атеїстичне виховання у процесі викладання літератури», тощо. [128, с. 81].



Крім безпосередньої ідеологічної обробки свідомості учнів, на базі навчальних закладів діяли комсомольські організації. Дослідниця проблеми дітей віруючих батьків О. Паніч пропонує статистичні дані чисельності цього прошарку населення на основі пізніх джерел: від 45 до 55 тисяч дітей віруючих до 15-ти років в Україні, та понад 130 - 150 тисяч всього у СРСР [91, с. 131].

Таким чином можна зрозуміти масштаби протистояння заідеологізованої системи освіти з десятками тисяч дітей, що опинилися у безвихідному становищі. Часто діти християн йшли до школи немов на каторгу, але альтернатив державної освіти, їхні батьки запропонувати не могли. В результаті поширення роботи «Шкіл початкових знань про природу та суспільство»: «вчені та досвідчені пропагандисти ... підготували програму для шкіл, розраховану на 60 годин, видано також навчальний посібник...» Статистичні дані свідчать що лише у БРСР у 1963 - 1968 рр., чисельність подібних закладів зросла з 100 до 1033 шкіл, антирелігійною просвітою було охоплено понад 20 тисяч слухачів [63, с. 275-276].

Подібна ситуація склалася в УРСР та інших республіках 1960-х рр. [137, с. 179]. У черговій статті «Вчительської газети» стверджувалося, що теорія безрелігійного виховання — помилкова, тому що у школах СРСР «освіта може бути тільки антирелігійною». [117, с. 189] Тобто зміст освітніх програм серед іншого мав на меті - боротьбу з релігією шляхом дискредитації християнської спадщини та популяризації еволюційного світогляду. [33]

Одночасно керівництво партії та служби безпеки пильно стежили за забезпеченням захисту дітей від релігійного виховання. Директива «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» констатує «обурливі» факти, що віруючі «крім проповідницьких індивідуально-групових бесід, використовують і такі форми ... як проведення молодіжних вечірок, екскурсій, масовок, а також створення хорових, музичних, драматичних колективів» [42].

Тобто активну практику релігійних навчально-виховних заходів для дітей та молоді, партійна верхівка сприйняла, як виклик державній монополії володіння умами дітей. Н. Вінс розповідає про туристичний похід для 60-ти підлітків київської церкви у середині 1960-х рр. Під час літніх канікул, викладачі Недільної школи організували триденний похід вздовж річки Вуж, Чорнобильського району. Під час повернення, всі організатори і діти були затримані та доставлені до м. Чорнобиль у відділ міліції. Після допиту та обшуку, групу відпустили пізно ввечері, а на керівника заходу було відкрито кримінальну справу за релігійно-виховну роботу з дітьми [19, с. 64-71].

Впливовим чинником насадження атеїстичного світогляду та негативного ставлення до релігії стала вища освіта. В. Ульянов у письмі І. Скворцову-Степанову від 19 березня 1922 р. писав: «Напишіть ще ... такий самий томик з історії релігії та проти будь-якої релігії ... з оглядом матеріалів з історії атеїзму і по зв'язку церкви з буржуазією» [11, с. 74].

Очевидно, що ідеологія передувала науці (керувала наукою) в СРСР. Вищим навчальним закладам було поставлене завдання створити всі умови для формування у студентів «єдино правильний, матеріалістичний світогляд Маркса - Енгельса - Леніна» [11, с. 57]. Майже на кожній лекції, на кожному семінарі студенти вчилися обґрунтовувати свої наукові знання тезами «вождів пролетаріату».

Запорукою успішної дипломної, дисертаційної роботи, не залежно від специфіки праці - було посилення на «єдино вірний науковий світогляд» - марксизм-ленінізм. Діалектичний матеріалізм, як засіб «звільнення віруючих людей з-під впливу релігійних забобонів» детермінував використання системи вищої освіти для подолання релігійного світогляду.

У середині 1950-х рр. в офіційну лексику увійшов «науковий атеїзм». Визначення «науковий», яке прийшло на зміну безжальному «войовничому безбожництву» в Україні, мало створювати враження фундаментальної опори ідеологічного протистояння релігії [114, с. 149].

Як слушно зауважив сучасний дослідник М. Смірнов: «Науково-атеїстичний підхід став новим відтінком у ставленні до релігії. Він спонукав до розгортання дослідницької діяльності ... визначив зміну в змісті суспільствознавчої освіти, яка від прямої антирелігійної індоктринації переводилася на шлях формування науково-матеріалістичного світогляду» [114, с. 151].

Була створена спеціальна Комісія з питань науково-атеїстичної пропаганди. Вона координувала діяльність установ АН в області історії релігії та атеїзму, об'єднавши роботу в цій галузі гуманітарних та природничо-наукових установ. Комісію очолив В. Бонч-Бруєвич [114, с. 149]. У 1957 р. в Київському державному університеті під патронатом республіканського відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ була розроблена програма курсу «Основи наукового атеїзму» для вишів УРСР, а в Ленінграді вийшов методичний посібник з курсу «Загальна історія релігії та атеїзму». Це стало поштовхом до розробки програм лекційних курсів з наукового атеїзму для всіх ВНЗ СРСР [114, с. 151]. Спочатку курс вивчали студенти педагогічних інститутів, а пізніше він став обов'язковим для студентів всіх інших вищих навчальних закладів [128, с. 82]. Загальна спрямованість навчальних програм, для включення наукового атеїзму в освітній процес, мала декілька цілей: надати політичну освіту; забезпечити ідеологічне протистояння релігійному світогляду; сформувати негативне ставлення до релігії; виховати критичне відношення до релігійних проявів [114, с. 151].

В результаті декілька поколінь українців стали носіями відбитку матеріалістичного вихолощення, з іншого боку екстремальні обставини зумовили формування своєї субкультури євангельської спільноти. Зазвичай, християнській молоді було відмовлено у вступі до вишів, або їх було відраховано за необґрунтованими причинами. Держава всіляко сприяла збереженню міфу про темність та невігластво християн, «обмеживши доступ християн до ВНЗ, атеїстична влада СРСР намагалася обезголовити церкву і



відокремити її від впливу освічених людей» [118, с. 127]. Велика кількість перспективної християнської молоді була вимушена залишитися без належної освіти, працювати на некваліфікованих низько оплачуваних роботах, щоб пізніше бути звинуваченими у неучті та середньовічній темності.

На противагу ідеологічної однобічності вітчизняної системи освіти, серед євангельських громад утворилися осередки самобутньої релігійної освіти, церковні ментори заохочували молодь до самоосвіти. Нестача кадрів та біблійно-апологетичної літератури були частково компенсовані розвитком літературної та музичної творчості [90].

Початкова, середня та вища освіта з ухилом на атеїстичне, антирелігійне виховання потребувала наукового обґрунтування. Розглянемо особливості впливу наукових досліджень на процес формування суспільно-політичного образу віруючих євангельських конфесій. В «Доповідній записці» до Президії АН СРСР В. Д. Бонч-Бруєвич висловлює гостру необхідність видання спеціальної наукової розробки, яка «викриває релігійну етику і мораль і в той же час дає позитивне вчення про етику і мораль, написане з марксистської точки зору» [11, с. 76].

В історичній перспективі М. Л. Ленсу та Е. С. Прокошина, євангелісти - це штундісти, сектанти, вороги соціал-демократів, прибічники монархії; захисники контрреволюційних дій буржуазії; вони активісти антирадянської пропаганди; отримувачі фінансової підтримки з-за кордону; винні у відновленні релігійної діяльності в умовах німецької окупації; вони здійснювали матеріальну підтримку членам своїх громад, та заохочували до віри нових членів, тощо. [63, с. 11-36] Можна зробити висновок, що дослідники не вбачають жодних позитивних рис у даному суспільно-релігійному явищі.

Доктор філософських наук Л. М. Мітрохін, розглядаючи проблему адаптації баптизму у соціалістичному суспільстві, говорить про величезне наукове та практичне значення її розв'язання. Таким чином, встановлюється

завдання для науки: пояснити явище, яке не вписується у прогнози марксистсько-ленінської теорії розвитку пролетарського суспільства. Сам факт залучення нових вірян євангельськими громадами, дослідник розглядає, як вмирання для широких громадянських почуттів, відступ від науки та культури - очевидно явище негативне. Дедалі науковець констатує результати статистичних досліджень, які показують що більшість віруючих, це люди з низькою освітою, малограмотні, або зовсім неписьменні, серед них «високий відсоток утриманців, домогосподарок, пенсіонерів ... (трудящі - прим.авт.) представлені робітниками-одинаками або людьми малокваліфікованої праці: прибиральницями, вахтерами, санітарками ... Робочих великих підприємств в баптизмі мало... членами баптистської церкви є люди похилого та старого віку» [73, с. 250-253]. Релігієзнавець демонструє свідомо ненауковий підхід. Він ігнорує факти суворого переслідування, перешкоди у отриманні освіти, заборону молоді та дітям відвідувати богослужіння, репресії проти активних членів євангельських громад та не бере до уваги наявні повноцінні громади у підпіллі [18], [100]. Його дослідження підсумовані висновком, що найбільшою шкодою релігії є створення нею відчуття власної цілісної ідеології. Цілком очевидно відбувалося зіткнення ідеологій. Або двох релігій!? [73, с. 258].

Доктор історичних наук, професор А. І. Клібанов, досліджуючи вітчизняний протестантизм, робить висновок, що лави євангельських громад складали особи, що прагнули «під приводом релігійних переконань ухилитися від військової повинності, взагалі шукали в баптизмі і євангельському християнстві укриття від соціальних бур, нарешті, просто налаштовані вороже до радянської дійсності» [51, с. 154]. Зниження чисельності вірян в наслідок репресій, науковець пояснює класовою боротьбою та внутрішніми протиріччями. На його думку євангельські конфесії історично приречені до зникнення, подібно іншим пережиткам капіталізму, вони спираються на малосвідомі, відсталі верстви населення. Таким чином, «наукові здобутки» А.

І. Клібанова, радянського періоду його наукової діяльності - іще один приклад надмірної заідеологізованості радянської наукової думки.

На прикладі «наукової» діяльності професора астрономії Ленінградського університету, Н. П. Каменщикова, дослідниця радянського атеїзму, В. Смолкін, приходить висновку, що атеїстична пропаганда мобілізувала професійних науковців для масової кампанії проти релігії. Вищезгаданий професор, «публікував твори, які експлуатували астрономію на користь атеїзму ... Для атеїстів битва з релігією була не лише історичною» [137, с. 28]. Для пропаганди атеїзму активно використовувалися церкви переобладнані під планетарії (м. Київ), побудовані планетарії, перспективним напрямком атеїстичної роботи вважалися виїзні планетарії, поруч з освітньою та культурною функціями. Значні інвестиції ресурсів у будівництво планетаріїв, незважаючи на збитковість даних установ, демонстрували перевагу ідеологічних чинників над економічними умовами. Таким чином дослідниця висвітлює популізм та заідеологізованість радянського наукового середовища кінця сталінської доби [137, с. 34-35].

В «Доповідній записці» В. Д. Бонч-Бруєвича до Президії АН СРСР від 15 березня 1955 р., він висловлює потребу націлити роботу музеїв на викриття всіляких релігійних забобонів і марновірств, зайнятися підготовкою спеціалістів з протестантизму та інших віросповідань через аспірантуру і докторантуру. [11, с. 78]

До подиву теоретиків та партійної номенклатури, у повоєнні роки, релігія не виявляла ознак «вимирання», державні методи атеїстичного перевиховання і просвіти виявилися неефективним. Хрущовська політична та культурна «відлига» була тісно пов'язана ідеєю очистити марксистсько-ленінську ідеологію від зайвого, повернутися до «справжнього» ленінізму [136, с. 500-501]. У боротьбі за владу М. Хрущов намагався довести свою відданість ідеям комунізму. Кампанія кінця 1950-х - початку 1960-х рр. проти релігії стала яскравою ознакою відродження радянської ідеології. З високих



трибун лунали обіцянки найближчим часом показати останнього віруючого по телевізору [137, с. 31].

Зміст записки Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» 1958 р. безпосередньо торкається термінових завдань вітчизняної науки. Документ констатує актуальні проблеми ідеологічного фронту: недостатня організація лекцій на науково-атеїстичні теми, Всесоюзним товариством по поширенню політичних і наукових знань; малий тираж популярної, дешевої науково-атеїстичної літератури; журнал «Наука і життя» здійснює слабку пропаганду атеїстичні знань; центральні та регіональні газети не приділяють достатньої уваги пропаганді атеїзму [42].

Отже, партійний циркуляр доручає підзвітним інституціям звернути увагу на необхідність «організації мережі з підготовки ... атеїстичних кадрів, посилення науково-атеїстичної пропаганди ... забезпечити видання масового науково-популярного щомісячника «Наука і релігія». Міністерству вищої освіти СРСР і філософським факультетами університетів забезпечити підготовку фахівців-філософів ... здатних кваліфіковано вести науково-атеїстичну пропаганду ... внести відповідні зміни в навчальні плани і програми філософських факультетів». Партійне розпорядження також доручає Академії суспільних наук організувати на філософських факультетах ВНЗ розробку наукових проблем з питань атеїзму. [42]

Таким чином зрозуміло, що доктрини атеїзму були покладені у основу наукових досліджень, які потрібно було узгодити з абсолютними постулатами офіційної ідеології. Замість виключно наукового пошуку, вченим було поставлено завдання «винайти» та дослідити наукові проблеми атеїзму. Теоретики ідеологічної надбудови вже «знали» відповіді на соціально-політичні проблеми людства - завданням науки стало обґрунтування та пристосування атеїстичних доктрин. Подібна постановка питання взаємодії науки та ідеології (краще сказати підпорядкування науки вимогам ідеології)

стала актуальною з перших років радянської влади. Але у досліджуваний період набула особливої гостроти. Політичні, соціологічні, економічні, історичні та релігієзнавчі наукові дослідження мали слугувати цілям та завданням партії. Величезні людські та матеріальні ресурси були витрачені, щоб обґрунтувати та виправдати злочинні дії тоталітарного режиму.

Рупором досягнень вітчизняної науки на антирелігійному фронті, стало періодичне видання журналу «Наука та релігія» з 1959 р.. Зміст видання поєднував повідомлення про наукові відкриття, історичні дані, настанови пропагандистам та антирелігійні статті. Назви розділів 10-го випуску 1961 р.: Людина - володар природи; Правда про релігію; Атеїзм історія та теорія; Фейлетон; Атеїсти за роботою; та ін. — виявляють ідеологічну спрямованість журналу [78]. Автори статей 12-го випуску 1963 р. намагалися довести домінування людини над силами природи у протилежність релігійному марновірству. У статті О. Антонова про адвентизм, церква — це потопуючий корабель. А. Каждан у статті «Сестри в золотому вбранні» критикує християнство II століття, представлене в праці Тертуліана.

Наведені цитати отців церкви (Оріген, І. Златоуст, А. Міланський, В. Великий) використані автором для звинувачення церкви у захисті інтересів багатих. Коментар М. Семенова до фільму «Бен Гур», знятий по мотивах однойменного роману Л. Уолеса, підкреслює присутність казкового сюжету про Христа [79, с. 14-23, 90]. У повісті «Понтій Пілат» Р. Кайюа, пропонується абсолютно вигадане оповідання про зустріч І. Христа та П. Пілата. Історія навмисно заперечує основу християнства - воскресіння Христа. [80, с. 61-68].

Аналіз примірників журналу викликає сумнів у дотриманні принципів об'єктивності, історичності та науковості більшістю авторів статей періодичного видання. Зміст журналу кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. спрямований на всебічну критику та дискредитацію євангельського руху, та релігії взагалі. Автори статей наполегливо твердять про «шкоду і антинауковість будь-якої релігії» [11, с. 53].

За визначенням Радянського енциклопедичного словника, протестантським рухам «характерно прагнення «примирити» релігію з наукою.» [115, с. 1072]. Дієслово «примирити» подано в лапках, як дія сумнівна або неможлива.

Отже, система освіти в УРСР (у складі загальної системи освіти СРСР), стала ефективним інструментом примусового атеїстичного виховання населення країни. Вона була використана для впливу на незгідних з панівною ідеологією. Атеїстичне виховання поклало основи негативного суспільно-політичного образу євангельського руху у свідомості нових поколінь радянських громадян, забезпечувала новими кадрами ряди антрелігійного фронту. Невиправдана заідеологізованість призвела до духовного зубожіння поколінь українців та стала причиною переслідування дітей віруючих, їх відчуженню. Навмисне позбавлення дітей християн вищої (часто середньо-технічної) освіти, відокремлення дітей віруючих від спілкування з однолітками та здійснення тиску на них - призводили до зниження рівня освіченості серед християн, що в свою чергу ставало приводом для подальших звинувачень віруючих.

Наука під диктатурою ідеології, стала впливовим інструментом створення негативного образу послідовників євангельського руху - неосвічених, темних, примітивних, схильних до марновірства, опозиційних до радянського суспільства людей. Упередженість, необ'єктивність та ідеологічна заангажованість стали ознаками багатьох наукових робіт з проблем релігії середини 1940-х - середини 1960-х рр.

Таким чином, боротьба проти релігії, проти євангельського руху здійснювалася на всіх напрямках. Ідеологи комунізму наполягали на несумісності віри в Бога та будівництві соціалістичного суспільства. Гасла: «Боротьба проти релігії — боротьба за соціалізм!», «Релігія — опіум для народу!» стали орієнтирами епохи. Система освіти та науково-дослідні заклади, підпорядковані партійним установам під наглядом органів безпеки,



виховали декілька поколінь посадовців, викладачів, різних спеціалістів та науковців, які отримали ідеологічно зумовлене негативне уявлення про релігію, зокрема євангельський рух. На кожному етапі: від дитсадка до академії наук, від першого класу до інституту КДБ, мешканці УРСР отримували спотворений образ віруючих співгромадян.

### **2.3. Антирелігійна пропаганда у ЗМІ.**

Комуністична ідеологія, як основа будівництва соціалістичного суспільства передбачала поступове викорінення всіх релігійних проявів. Атеїстична спрямованість радянської держави, обґрунтована ідеологічно, реалізувалася на рівні законодавства, освіти, науки, культури, тощо. Завдяки послідовній реалізації тактичних кроків, спрямованих на дискредитацію та закриття спочатку приходів РПЦ, а пізніше громад євангельського руху, чисельність діючих храмів і церков в Україні та у СРСР загалом, значно скоротилася. Серед важелів впливу комуністичної диктатури на свідомість населення, важливе місце посідала атеїстична пропаганда. Вона виконувала декілька завдань: пропагувати антирелігійну ідеологію; виправдати антирелігійну, репресивну політику уряду; сформувати антирелігійну суспільну думку; мотивувати населення до антицерковних дій; ганьбити християн; змусити вірян зрікатися своїх релігійних переконань; відволікти увагу громадян від прорахунків утопічної ідеології, та перекласти вину на «ворожі елементи»; сформувати негативний суспільно-політичний образ євангельського руху та інших віросповідань.

Радянський релігієзнавець М. Я. Ленсу, опрацьовуючи проблему «вдосконалення атеїстичної роботи з баптистами», зауважує що «потрібно так проводити атеїстичну пропаганду, щоб вона не тільки руйнувала релігійні думки і почуття віруючого, але і всіляко сприяла б формуванню нових

почуттів і думок, які стверджують моральні ідеали будівельника комуністичного суспільства» [63 с. 273]. Радянські керівники, добре розуміючи силу пропаганди поставили на службу проповіді матеріалізму не лише систему освіти, науку, а й засоби масової інформації.

З перших років радянської влади, ЗМІ стали рупором антирелігійної боротьби, дієвим інструментом агітації та значним чинником формування загального уявлення про релігію. Вже у 1919 р. вийшов атеїстичний журнал «Революція і церква», пізніше з'явилася однойменна газета. Було розпочато випуск журналів «Вавилонська вежа», «Антирелігійник»; газет «Безбожник», «Атеїст», «Безбожник біля верстата», «Безвірник», «Войовничий безвірник». У секретному циркулярному листі ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи» від 24 січня 1929 року, звернуто особливу увагу на те, що періодична преса недостатньо торкається питань антирелігійної пропаганди, визнано необхідність регулярно і більш глибоко висвітлювати проблему боротьби з релігією на сторінках періодичної преси, особливо в газетах і масових журналах [88]. Таким чином, комуністичний уряд стимулював нарощування потужностей друку антирелігійного спрямування.

Стрімке зростання тиражів антирелігійних видань, раптом призупинилося з початком Другої Світової війни. В умовах воєнного лихоліття навіть безбожники починали молитися, а безвірники - вірити. У липні 1941 р. антирелігійне видання «Безбожник» - основний орган Спілки войовничих безбожників було закрито. Саму спілку теж було розпущено у 1947 р. [71, с. 47].

Таким чином, на початок досліджуваного періоду з середини 1940-х рр. механізм агітаційно-пропагандистського впливу на мислення громадян через ЗМІ був вже добре відпрацьований. Після закінчення війни, коли потреба консолідації суспільства проти фашистської загрози за допомогою релігійного чинника втратила свою актуальність, а відсоток релігійного населення на приєднаних західноукраїнських землях виявився досить високим —

антирелігійна пропаганда почала знову набирати обертів, після декількох відносно спокійних повоєнних 1945-1948 рр. безперешкодної легалізації громад та вільної проповіді [108, с. 120]. До того ж радянські керівники зіткнулися з фактом чисельного зростання євангельських церков на звільнених від німецької окупації територіях.

У середині 1940-х – середині 1960-х рр. для створення негативного суспільно-політичного образу віруючих за допомогою передовиць преси, статей антирелігійних та атеїстичних видань був активно використаний та вдосконалений попередній досвід. При цьому активно залучалися не лише періодичні видання, але й радіо, кіно, телебачення; використовувалися клуби, лекторії, будинки просвіти; влаштовувалися вечори запитань і відповідей, спеціальні заходи на підприємствах [62, с. 28].

З кінця 1940-х рр. на сторінках газет з'явилися статті про євангелістів з такими промовистими назвами: «Як богомоли зіпсували концерт московських артистів у радгоспі «Приміському» [111, с. 174], «Пройдисвіти і мракобіси» («Червоний прапор»), «Осине гніздо п'ятидесятників», «Не віддавати релігії жодної людини» («Прапор юності») [99], «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду» (газета «Правда») [114, с. 148], «Без Бога - ясна дорога» («Комсомольське плем'я», Вінниця), «В ідеології нема співіснування» («Прапор юності», Дніпропетровськ) [128, с. 83].

Особливу активність ЗМІ проявляли під час християнських свят: Різдва Христова, Великодня та Трійці. Свята висвітлювалися, як пияцтво й ухилення від роботи православних та фанатичне моління «сектантів» [128 с. 83].

У вересні 1959 р. було розпочато видавництво щомісячного науково-популярного атеїстичного журналу «Наука та Релігія». Зміст періодичного видання був спрямований на критику релігійного світогляду, також здійснювалося викладення теорії і історії наукового атеїзму, практичних питань атеїстичної пропаганди. Кожний номер журналу містив інформацію, що дискредитувала віруючих різних конфесій. У статті Е. Черепанової,



йдеться про пропагандиста П. С. Шаповалого, який йде від однієї домівки райцентру до іншої, розганяючи «затхлу атмосферу євангельських проповідей, постійного страху перед можливістю «згрішити» [125, с. 82-84]. Автор статті «Складний урок», П. Ідов, звинувачує баптистів у трагедії самогубства В. Пацкан, робітниці Буштинського лісокомбінату [44, с. 87-88].

Наступний автор А. Вятський малює віруючих, як громаду темних, не схильних до всебічної освіти людей. Він описує у статті «Школа Миколая Сороко» життя хлопця, який поступово становиться на шлях відмови від релігійної «омани». Колеги студента ілюструють усталений негативний образ віруючого, коли здивовано питають: «Навіщо він вступає (до інституту - прим. авт.), якщо в Бога вірить?». Фіналом статті стає монолог героя, в якому він дякує всім хто допоміг відмовитися від релігії: «Я зобов'язаний вам крутим поворотом у своїй долі, звільненням від тяжкої сліпоти ...» [27, с. 66]. У одному з наступних випусків «Науки та релігії», знаходимо художній нарис В. Тихоходова: «Як я шукав дорогу до раю». Оповідання висвітлює життя проповідника Соломона, жорстокого та користолюбного. Автор критикує баптистів та висміює адвентистів [80, с. 70-76].

Незважаючи на поширення пропаганди, керівництво ЦК КПРС визнавало пропагандистську роботу недостатньою: держполітвидав і видавництво Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань «недостатньо випускають популярної дешевої науково-атеїстичної літератури. Друкований орган Товариства - журнал «Наука і життя» слабо займається пропагандою природничо-наукових і атеїстичних знань; мало приділяють уваги пропаганді атеїзму журнали «Комуніст», «На допомогу політичному самоосвіті», «Питання філософії» та інші ... журнали, а також центральні, республіканські, крайові та обласні газети.» [46].

Існування великої кількості християнських громад в СРСР наприкінці 1950-х рр., пояснювалося недоліками антирелігійної пропаганди, замість перегляду життєздатності власної ідеології.

Для антирелігійної агітації, активно використовувалися плакати, зміст яких ілюстрував міць пролетаріату у боротьбі проти віруючих — прибічників та агентів буржуазії. Заклики агітаційних ілюстрацій демонстрували рішучість боротися з всіма проявами релігії - уособленням гніту, поневолення, бідності, неосвіченості та марновірства. Серед плакатних гасел: «Боротьба проти релігії - боротьба за соціалізм!», «Релігія - гальма п'ятирічки!», «Геть релігійні свята!», «Релігія - засіб поневолення трудящих!», «Всі релігії однаково заважають та шкодять соціалістичному будівництву!», «Пером робкору і світлом науки викривайте сектантські штуки!», «Трудяща жінка - на боротьбу з релігією!», «Релігія - знаряддя поневолення трудящих жінок!» [130, с. 138]. Зміст плакатів очевидно налаштований на створення абсолютно антирелігійної суспільної думки. (Див. Додаток Б.)

До виконання настанов партії, були залучені кінематографія та телебачення. За сценаріями підготовлених робітників агітпрому були створені пропагандистські просвітницькі короткометражні фільми, документальні фільми, репортажі, розслідування, тощо. Передмова до кожного з них акцентувала увагу кіноглядачів, що мова йде про «задокументовані факти», використано «документальні матеріали», показано «хроніку». Зрозуміло, що образ євангельського руху був свідомо спотворений за вимогами держзамови.

Наприклад, документальний фільм: нарис «Правда про сектантів-п'ятидесятників», створений на кіностудії Белорусьфільм у 1959 р., висвітлює життя та релігійну діяльність віруючих у період «хрущовської відлиги» [99].

Ведучій за кадром з сарказмом коментує, застигнутих зненацька під час богослужіння, християн. У фільмі звучать численні звинувачення у мракобіссі, омані, діяльності проти комуністичного суспільства. Диктор не скупиться на наклепи та уїдливі словосполучення: носії «пережитків проклятого минулого»; «сектанти»; прибічники «реакційної ідеології сектантських центрів капіталістичного світу»; проповідники, які «спритно обплутують серця і душі»; проповідники - «нелюди і мракобіси»; віряни - «одурманені

люди»; їхнім громадам притаманні «безумство, дикість»; «святі обманюють заблукалих, отруюють життя», тощо.

Загалом 18 хвилин фільму рясніють вишуканими синонімами божевілля віруючих. Темних фарб фільму додає злочин психологічно хворої жінки, нібито створений під впливом «секти». Сценарій закінчується «справедливим» судом над керівниками євангельської громади П. М. Полковським, І. І. Полковським та С. Я. Антоновичем, за нелегальне проведення богослужінь. Картину довершує показ щасливих облич колишніх християн, що відмовилися від своєї віри. Ведучій підкреслює, що дана справа не має нічого спільного зі свободою віросповідання в СРСР [99].

Привертає увагу фільм «Це турбує всіх» про публічний процес над московською церквою християн віри євангельської. Лунають, подібні до змісту попереднього фільму, уїдливі фрази та критичні зауваження. Творці картини спотворюючи факти, видають керівників та проповідників євангельської громади за злочинців-рецидивістів; демонструють конфісковану релігійну літературу, надруковану за кордоном (в СРСР друк християнської літератури був неможливий). Використання супроводу звукових та світових ефектів у фільмі посилюють негативне враження кіноглядачів. Автор сценарію закликає «нещадно наступати на сектантів, захищаючи кожну людину, кожну дитину, наступати на них...» [129].

Перегляд антирелігійних фільмів у кінотеатрах був безкоштовним, зазвичай обов'язковим. Покази фільмів влаштовувались у сільських клубах, на підприємствах, інститутах в супроводі обов'язкової лекції і обговорення сюжету. Тому зростання чисельних показників показів та відвідувань не відповідає дійсним результатам дерелігізаційних кампаній в Україні. З'явилася значна кількість «антисектантських» публікацій, лекцій, спектаклів, вистав, виставок. Брошури рясніли експресивними назвами: «Правда про сектантів», «Життя на колінах», «Ловці людей», «Залишаючи темряву», «Чудовиська» та ін.



Ці вигадані та перебільшені публікації описували життя віруючих у «похмурому вираженні, включаючи фанатизм, що призводить до фізичних та психічних захворювань; аскетизм і заперечення світських радощів; безтурботне життя релігійних лідерів за рахунок парафіян; їхнє нібито колабораціоністське минуле; сексуальні пригоди серед «молодих сестер у Христі». Багато таких нападів були спрямовані конкретно проти баптистів або ... «сектантів», яких легко визначити як баптистів» [134, с.137].

Для поширення атеїстичної пропаганди в сільській місцевості існувала практика відкриття «домів атеїста», які повинні були стати осередками пропаганди матеріалізму. На агітаційних заходах збирали віруючих та невіруючих слухачів; представляли відвідувачам антирелігійну літературу; організовували показ фільмів та обговорення з селянами [63, с. 274].

Стосовно антирелігійної роботи у містах активно використовувалися «кіно, телебачення, радіо, театр та ін. Вони (можуть) ... в яскравій і образній формі розкривати шкоду всіляких релігійних забобонів ... коли радіоприймач, телевізор стають надбанням кожної радянської сім'ї, ці засоби виховання набувають особливо важливе значення.» [63, с. 278].

Отже, для реалізації антирелігійної політики активно використовувалися засоби масової інформації під наглядом працівників розгалуженої партійної системи та органів безпеки. За допомогою кінофільмів, телепередач, преси, журналів та агітаційних плакатів, влада систематично дискредитувала євангельський рух.

Пропагандисти навмисно малювали негативний образ християн, які ніби-то здійснювали контрнаступ на державотворчі кроки радянської влади. Відсутність можливості отримувати освіту, заборона проводити богослужіння, численні засудження становилися приводом до звинувачень та негативних чуток. Підпільна релігійна діяльність висвітлювалася ЗМІ, як реакційна ідеологія сектантських центрів капіталістичного світу, мракобісся, безумство, дикість, тощо.

### РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ

#### 3.1. Діяльність Всесоюзної Ради Євангельських Християн Баптистів.

В умовах неймовірного тиску збоку держави, цілеспрямованої нав'язливої антирелігійної пропаганди та репресій, раптом з'явився просвіт серед грозових хмар на початку 1940-х рр., після 12 років закриття більшості церков. Уряд СРСР, під тиском західних союзників антигітлерівської коаліції, почав формально послаблювати антирелігійну політику. Були зроблені кроки назустріч православ'ю, а пізніше почався процес легалізації євангельських церков за умовою об'єднання євангельських рухів в єдиний союз ВРЕХБ. Створення союзу зовсім не означало лібералізацію політики держави. Таким чином вирішувалося важливе завдання контролю протестантів. Органам держбезпеки, було складно контролювати їх розрізнені громади.

Процес підготовки і проведення об'єднавчого з'їзду та механізм створення союзу не відповідали основоположним принципам євангельських об'єднань. Але цілком відповідали новій державної політиці по відношенню до релігії. Для реалізації якої було зручно мати справи з централізованим, лояльним керівництвом. Новий євангельський союз одразу долучився до роботи з консолідації громад в умовах війни. Пролунали патріотичні звернення, заклики до збору коштів на оборонні потреби країни. Було розпочато налагодження контактів з закордонними євангелістами.

Звичайно листування збоку ВРЕХБ зазвичай носило пропагандистський характер [заватс. с. 94, 95]. Перспектива легалізації богослужінь місцевих громад сприяла поширенню оптимістичних настроїв серед віруючих. Розорені громади були запрошені під крила всесоюзної євангельської організації.

У відповідь на довіру держави, християни почали докладати зусиль щоб якось змінити негативний образ євангельського руху, реабілітуватися в очах громадськості, довести до свідомості партійних керівників та радянського соціуму власне право на існування. Керівник ВРЕХБ Я. Жидков та його заступник О. Андріїв, відповідальний за українські об'єднання, всіма силами намагався створити враження перед Заходом, що віруючі в СРСР мають повну свободу віросповідання.

У 1947 р. було заявлено, що «не тільки в області богослужіння, але в тому, що стосується найрізноманітнішої діяльності, що охоплює всі сторони релігійного життя» християни вільні реалізовувати свої релігійні потреби [39, с. 119]. Насправді діяльність новоствореного союзу здійснювалася під пильним наглядом держави, а призначення служителів церкви виконувалися лише за схваленням КДБ. Саме органи безпеки займалися «фільтрацією і підбором працівників» легалізованого євангельського союзу [62, с. 26].

Друкованим органом новоствореного союзу став журнал «Братський вісник», який видавався з 1945 р. Духовно-просвітницьке спрямування періодичного видання очевидно носить відбиток пропагандистських директив державних органів. Сторінки рясніють визнаннями вдячності радянському уряду «найгуманнішої» країни світу, патріотичними закликами, популістськими заявами, тощо. Зусилля виправдати довір'я партії очевидні. Наприклад у статті «Наші свята» (№ 2, 1946 р.), Я. Жидков особливо вшановує пам'ять «геніального організатора, вчителя та вождя трудящих» В. Ульянова, закликає святкувати річницю «великої жовтневої соціалістичної революції», вихваляє сталінську конституцію, як «найдемократичнішу із всіх конституцій світу». [38, с. 13-20]

Напруження у міжнародних відносинах стало темою багатьох випусків журналу. В статтях відчутна ідеалізація СРСР як носія та ініціатора миру. Випуск 1-й, 1953 р., починається з статті про захист миру та засудження «американської агресії» у Кореї. Відносини між християнами Заходу та Сходу,



А. Карєв (заступник голови ВРЕХБ) ставить у пряму залежність від стосунків цих країн з СРСР [50, с. 65].

Не здатні виступити на захист власних вірян у концтаборах Сибіру (та їхніх дітей у інтернатах), автори журналу, який став у певній мірі рупором радянської пропаганди, захищали права корейців, чорношкірих американців, жінок західних країн, права дітей Гонконгу, тощо [122].

Звичайно для більшості радянських віруючих, не знайомих з реальною політико-економічною ситуацією в світі, підвладних однобічному висвітленню інформації, журнал став джерелом підбадьорення та повчання. Але неприховане підлабузництво легалізованого союзу інтересам радянського керівництва, участь у політичній грі всупереч принциповим основам Святого Письма, поклали початок внутрішньому розколу.

Навіть з початку реалізації нової релігійної політики Й. Сталіна першої половини 1940-х рр. велика кількість українських громад не погодилася реєструватися за умовами уряду (Див. Додаток В.). Вони склали спільноту не реєстрованих євангельських церков, громад, не згодних з сінкретичною стратегією діяльності ВРЕХБ.

Поштовхом до розколу у лавах союзу, стала чергова хвиля антирелігійної боротьби розпочата М. Хрущовим у 1959 р. Християни знов опинилися у вирі радянського свавілля. «Не встигли церковні діячі переконати ... західну громадськість в тому що християнська церква в Радянському Союзі все ще існує, як новий наступ держави на релігію мало не знищив її» [39, с. 152].

В цей самий час, церковні керівники продовжували їздити у відрядження закордон, як «вісники миру». Вони поширювали «fake news» про свободу в СРСР. «Жодних розбіжностей, – заявляв пресвітер громади ЄХБ м. Сімферополя М. Леонов, – у Комуністичної партії з вченням Христа немає, тільки різними шляхами йдемо, але йдемо до одного – до Христа» [62, с. 26].

До кінця урядування М. Хрущова, понад половину євангельських церков було закрито, тисячі служителів репресовано. Для виправдання дій уряду були використані різні законодавчі виверти. В особливо скрутному становищі опинилися церкви західних областей України [39, с. 160].

Останньою краплею стала вимога приведення уставів церков у відповідність з радянським законодавством на початку 1960-х рр. «Держава змушувала самих церковних лідерів власними руками проводити її антирелігійну політику» [39, с. 158].

Керівники ВРЕХБ розіслали старшим пресвітерам обласних об'єднань інструктивного листа, в якому були викладені численні обмеження релігійної діяльності помісних громад [45]. Зміст інструктивного листа (Див. Додаток Г.) викликав обурення на місцях. Більшість помісних служителів навіть не відважилися донести зміст вимог до своїх заступників та громад. Окремі локальні церкви згодилися виконувати всі антицерковні вимоги, але більшість дотримувалися їх лише частково або декларативно.

Отже, християни євангельського руху сприйняли зміни релігійної політики середини 1940-х - першої половини 1960-х рр., як можливість адаптуватися до радянської дійсності, легалізувати релігійну діяльність, налагодити стосунки з державою та змінити усталений негативний образ віруючих, створений антирелігійною політикою, реалізованою через законодавство, освіту, науку, ЗМІ, тощо. На певному етапі стало зрозуміло, що державні кроки назустріч церкві, насправді мають на меті її остаточну секуляризацію та знищення. М. Хрущов не приховуючи намірів, обіцяв показати останнього віруючого по телевізору.

Погіршення умов офіційного функціонування євангельських (та інших) церков призвело до розколу всередині ВРЕХБ. З одного боку керівники союзу намагалися продовжувати тактику демонстрації лояльності державі, шляхом прийняття обмежень, директив, випуску патріотичних статей, участі у «пропагандистських шоу» за кордоном - для здобуття позитивного образу

євангелістів щоб убезпечити себе. З іншого боку вони вели духовно-просвітницьку роботу всередині євангельського руху, абстрагуючись від «світоправителів цієї темряви» [5, с. 1091].

Подібна практика стала неприйнятною для частини церков союзу, розцінена як лукава та руйнівна. Серед незгодних з лицемірством та підлабузництвом верхів, сформувалася значна коаліція служителів, які відкрито виступили проти руйнівної державної політики. Відсутність порозуміння серед керівництва союзу та опозиційних кіл призвело до розколу та утворення «Ініціативної групи», яка з часом назвалася Радою Церков Євангельських Християн Баптистів.

Представляє особливий інтерес аналіз подій, що привели до розколу єдиного визнаного державою, союзу церков євангельського руху - історика християнства С. В. Саннікова. Дослідник історії євангельсько-баптистського братства вважає що радянські органи безпеки навмисно ініціювали прийняття керівництвом ВСЕХБ «інструктивного листа» для дестабілізації відносин всередині союзу.

Тому розкол, каже С. В. Санніков, не став несподіванкою для Ради у справах релігій, «досвідчені політики прекрасно усвідомлювали, що результатом його стане розкол, бо знайдеться чимало людей, які не погодяться виконувати запропоновані вимоги. Саме розколу євангельського руху і протистояння ... вони й домагалися. Надійна методика, випробувана в 20-і рр. на ... православній церкві, спрацювала і цього разу» [35, Т. 2, с. 524].

Цілком ймовірно, що для маніпуляції євангельським рухом було недостатньо опанувати його керівний орган. Тому «влада робила все, провокуючи розкол ... щоб потім легше впоратися з кожною групою» [35, Т. 2, с. 524].



### **3.2. Активні та пасивні форми спротиву євангелістів.**

Переслідування, обмеження у працевлаштуванні, перешкоди в отриманні освіти (та неможливість отримання вищої освіти), соціальна незахищеність, стеження, обшуки, арешти, конфіскації, численні заборони здійснювати релігійну діяльність, нестача Біблій, наклепи, критика на лекціях і профспілкових зборах, безпідставні звинувачення, позбавлення батьківських прав, знуцання протягом армійської служби – були одночасно і причиною і результатом негативного соціально-політичного образу євангельського образу середини 1940-х – середини 1960-х рр.

Віруючі були викинуті на узбіччя життя, проголошені марним баластом соціалістичного будівництва, носіями темного бузувірства, були визнані душевно хворими, звинувачені у шпигунстві на користь західних імперіалістів, були «викриті» у шкідництві та антирадянській діяльності. Християнам було офіційно заборонено виховання власних дітей за Біблійними принципами, відвідування богослужінь разом з дітьми, здійснення взаємодопомоги, захист прав в'язнів та їхніх сімей, організація культурно-просвітницьких заходів для різних вікових груп, було заборонено відвідування сусідніх євангельських церков та запрошення гостей до богослужінь, тощо. Власність громад – молитовні будинки, були конфісковані. Можливість оренди у держави власних будівель була обмежена численними бюрократичними перешкодами. Незговірливих керівників релігійних громад часто засуджували на різні строки позбавлення волі [104, с. 87-89].

В наслідок складних обставин віруючі були примушені шукати нові шляхи збереження та передачі євангельської віри. Дії уряду примусили віруючих перейти до конспіративних методів діяльності. Навіть епізодично легалізовані громади легко втрачали реєстрацію та опинялися поза законом. Богослужіння проводилися кожного разу за новою адресою, віряни запрошували на зібрання до своїх домівок. Але ніхто не знав заздалегідь де будуть відбуватися служіння протягом наступного місяця. Наприкінці

богослужіння оголошувалася наступна адреса для зустрічі. Якщо виникала небезпека міліцейського рейду, зустріч переносилася. Часто богослужіння проводили у лісах, на берегах моря, в горах, у віддалених селах.

«Зібрання відтепер призначалися з великою обережністю, заздалегідь про місце зборів знали тільки дві-три людини. Всі інші приходили в певний час на автобусну зупинку або до приміського вокзалу і там дізнавалися, куди їхати далі. Якийсь час недільні збори проходили спокійно, а потім знову був наліт міліції» згадує киянка Н. Вінс [19, с. 34]. Були організовані спеціальні заходи для жінок, для молоді та дітей; створені підпільні видавництва, фонди допомоги сім'ям в'язнів совісті, проводилися біблійні курси.

Особливо активну діяльність здійснювало об'єднання РЦ ЄХБ - об'єднання рішуче налаштованої активної молоді. Якщо в легальних громадах ВРЄХБ переважали літні жінки, то в громадах без реєстрації ситуація була принципово іншою. РЦ називали рухом «молодих баптистів». [4, с. 169].

Розгалужена система співробітництва громад РЦ ЄХБ охопила територію всього СРСР. Працюючи у підпіллі, громади ігнорували вимоги та обмеження нової «хрущовської» релігійної політики: проводили нелегальні богослужіння, налагодили підпільні видавництва, підтримували тісні стосунки з закордонними релігійними та правозахисними організаціями.

Про діяльність РЦ радянський релігієнавець О. Клібанов каже, що вже з другої половини 1950-х років виявилися ознаки відокремлення «найбільш войовничих елементів баптизму ... очолені ... «ініціативною групою» ... щоб нав'язати програму дій і опанувати керівництвом церкви. Програма ж дій полягала ... в тому, щоб поставити всю діяльність баптистської церкви поза ... державної юрисдикції ... Основний упор «ініціативники» робили на організоване релігійне виховання і навчання дітей ... «ініціативникам» вдалося відмежувати на свою сторону до 15% складу церкви» [51, с. 162]. Виступаючи за права віруючих, прибічники РЦ ЄХБ стали одними з перших дисидентів у

СРСР. Їхня діяльність надихнула інтелігенцію та інші групи до захисту своїх прав і свобод [35, Т. 2, с. 525].

Радою Церков було засновано підпільне видавництво «Християнин». Віруючі-ентузіасти самотійно зібрали перший друкарський верстат, що дозволило виготовляти літературу на відносно високому поліграфічному рівні. Верстат можна було зібрати з підручних матеріалів: в розібраному вигляді він вміщався у декілька невеликих валіз. Типографську фарбу для друку спочатку також виготовляли самотійно, пізніше отримували від християн з-за кордону. Працівники друкарень часто перебували в режимі повної конспірації.

Складним завданням залишалося забезпечення папером. Придбання великої його кількості в СРСР відразу викликало підозру. Тому цим займалися сотні членів громад. Численні спроби органів КДБ викрити підпільне видавництво, крім окремих випадків, були неуспішні. До теперішнього часу віруючі старшого покоління користуються збірниками пісень та Бібліями, надрукованими на саморобному обладнанні або на таємно привезеному з-за кордону. Серед видань підпільних типографій були: Біблія, релігійна література, періодичні видання. (Див. Додаток Б.) [17].

Жінки РЦ ЄХБ створили Раду родичів в'язнів-християн (далі РРВ ЄХБ). Вони організовували моральну та матеріальну підтримку сімей в'язнів совісті, писали клопотання до радянського уряду, робили звернення до міжнародних правозахисних організацій та урядів країн-членів Гельсінської угоди [19, с. 59], [4, с. 173]. М. Бурдо коментує виступ делегатів РЦ України та інших республік 16 травня 1966 р. на Старій площі у Москві з метою звернення до керівництва СРСР для захисту прав віруючих. Автор питає: «Чи не були ці незареєстровані баптисти першими радянськими демократами? Вони, звичайно, не описали би себе таким чином, але їхня надзвичайна мужність перед обличчям тоталітаризму в 1960-х рр. відкрила шлях до змін ...



Організація демонстрації містить особливості, які можна назвати «протодемократичними» [138, с. 120].

Дійсно, у 1960-ті рр. Захід почув звернення представників дисидентського баптистського руху, які там отримали назву баптисти-реформисти. Вони неодноразово зверталися з інформацією про порушення прав людини та релігійних прав до ООН, Всесвітньої Ради Церков тощо. Поширення інформації західними ЗМІ сприяло оприлюдненню проблем віруючих. Таким чином образ євангелістів набув риси боротьби за демократичні цінності [40, с. 205].

Активну духовно-просвітницьку роботу вели громади п'ятидесятників та адвентистів. Так прокурор Іршавського району І. М. Івашкович повідомляє про результати розслідування «кримінальної справи стосовно Котубея В. М. і Савчука В. М., які незаконно виготовляли релігійну літературу». Вони були засуджені до позбавлення волі з конфіскацією майна. І. М. Івашкович також повідомляє що під час обшуку у пресвітера адвентистів «в с. Ільниця Іршавського району Л. М. Михайловича було вилучено 10 книг релігійного змісту ... книги віддруковані на друкарській машинці» [54, с. 163].

Євангельські громади, позбавлені можливості легалізувати свою діяльність, продовжували функціонувати в різних містах і селах країни: проповідували Євангеліє, благословляли новонароджених, хрестили новонавернених, вінчали молодят, проводили похоронні служіння, друкували Біблійну літературу, тощо. Вони смиренно виконували заповіт Ісуса Христа бути світлом для світу та сіллю для землі. [5, с. 894] Діяльність, зазвичай розцінена радянською владою, як загроза тоталітарному режиму.

Постійні переслідування та втручання у діяльність євангельських громад примушували до обережності. Але стан закритості зовсім не відповідав звинуваченням у «сектантській боязні мирських спокус». Це була певна захисна реакція на зовнішню небезпеку. Церкви були достатньо відкриті для прийняття нових вірян. Благовістя (Див. Додаток А.) завжди заохочувалося,

воно було єдиним служінням, доступним для всіх членів громади, без статевих та вікових обмежень. Християни дотримувалися заходів безпеки та одночасно запрошували до богослужінь співпрацівників, сусідів, родичів. Щоб стати членом релігійної громади, було потрібно пройти підготовку (каяття, навчання, хрещення), але доступ був відкритий, а кроки були зрозумілими.

Входячи у середовище віруючих, нова людина ніби-то опинялася у іншому світі: поведінка, мова, стосунки, розуміння сенсу життя - дивували. У колах віруючих не можна почути нецензурних виразів. Анекдоти неприйнятні, вживання алкоголю та сигарет неприпустимі [20, с. 77]. У спілкуванні звучав якийсь своєрідний гумор, зазвичай зрозумілий тамтешнім. Голови всіх одружених жінок були покриті, як ознака смирення перед своїми чоловіками. Часто, за зразком синагоги, зібрання умовно поділялося на чоловічій та жіночій сектор. «Історично склалося так, що жінки-протестантки активно брали участь у всіх сферах життя помісних громад» при цьому «чисельність жінок-парафіянок ... в середньому майже в десять разів, перевищувала чисельність чоловіків ... після Другої світової війни» [54, с. 154-155].

Проповідь присутні слухали сидячі (якщо були місця), молитви та співи виконували стоячі, або на колінах. Для співів віряни використовували саморобні книжки із записаними псалмами. Тематика євангельських пісень було: страждання за віру, тріумф воскресіння Христа, заклик до християнських чеснот, надія вічного життя. Протягом богослужіння звучало декілька проповідей. Ієрархія внутрішнього устрою не перший погляд не була зрозумілою, тому що служителі не мали спеціального вбрання.

Протягом служіння звучали вірші на Біблійні теми, які зазвичай розповідала молодь або діти. На подив прибульця - діти терпляче сиділи, не заважаючи дорослим. Наприкінці зібрання всі хто бажав, по черзі передавали привітання та молитовні прохання від інших християн. Богослужіння тривали дві - три години, завершуючись спільною молитвою. Майже всі присутні знали

один одного, тому нова людина була одразу помітною у релігійному середовищі.

Внутрішнє оздоблення молитовного будинку (приватної садиби) було дуже просте, воно нагадувало звичайну оселю. Стіни прикрашені квітами, малюнками природи та цитатами Святого Письма. В умовах повоєнної розрухи громади «давали відчуття затребуваності, створювали атмосферу братства і взаємодопомоги. На керівних ролях у громаді були в основному чоловіки, однак і служіння жінок вважалося настільки ж цінним і вимагало однакової посвяти і самовіддачі» [54, с. 157].

Іноді, внаслідок арештів, громада залишалася без чоловіків. Тоді жінки фактично виконували обов'язки керівників, незважаючи на патріархальні традиції, вони зіграли значну роль в розвитку церковного життя [54, с. 166].

Зовнішній атеїстичний тиск на свідомість дітей у школах спонукав дорослих до приділення особливої уваги вихованню дітей у дусі євангельського віровчення. Вдома, на відвідинах, на заняттях Недільної школи - діти отримували спрощене викладення Біблійного світогляду, Біблійні оповідання з практичним застосуванням позитивних або негативних прикладів. Дітям прищеплювалася любов до Бога та церкви, повага до батьків, обережне ставлення до природи, тощо.

Постійне відокремлення віруючих на підприємствах, у навчальних закладах, сільськогосподарських колективах, акти пригнічення, суспільно-політичну обмеженість - зазвичай християни намагалися компенсувати активним церковним життям. Складні обставини актуалізували апокаліптичні настрої, вони навіть допомагали християнину зосередитися на духовному житті громади. Тому євангельські віруючі не обмежувалися відвідуванням недільного богослужіння.

Протягом тижня вони могли зустрічатися для дослідження Біблії, заняття у хорі, відвідування хворих, самотніх, літніх членів церкви. Молодь відвідувала молодіжні зібрання у інших населених пунктах, часто крокуючи



туди пішки: вдалині від міліцейського нагляду. Гості завжди могли розраховувати на прийом тамтешньої церкви, їжу та нічліг. Для віруючих, добрий прийом християн-прибульців - був важливою чеснотою. [111, с. 99-101] Але іноді наряди міліції могли зіпсувати наміри делегатів. Зазвичай міліціонери переписували всіх та повідомляли до їхніх місць роботи і навчальних закладів. При поверненні додому мандрівників вже чекали неприємності [111, с. 79].

Багато зусиль пропагандистів-безбожників було спрямовано на дискредитацію сім'ї. Вони малювали образ жорстокої родини, що приносить дітей у жертву. В умовах реалізації низки антирелігійних кампаній, коли втручання держави справи церкви стало частою практикою, сім'я віруючих стала «центром збереження традиційних духовних цінностей, досвіду церкви, ланкою наступності поколінь» [72, с. 136].

Оселя віруючих, коло рідних та близьких - стали місцем емоційного та душевного умиротворення. Релігійне життя не обмежувалося богослужінням. Фактично, богослужіння було апогеєм духовного життя громади. Віряни розуміли, що Бог спостерігає за ним кожен мить: схвалює або засуджує їхні дії: на роботі, на дозвіллі, та вдома. Біблійні настанови приділяють багато уваги проблемам буденного життя, регламентують правила подружніх стосунків, виховання дітей та статус прабатьків.

Таким чином сімейна атмосфера та традиції середньостатистичної родини мали певні особливості. Це стосувалося субординації, взаємовідносин, прав, обов'язків, дозвілля, сімейних заходів, свят, тощо. Світогляд членів сім'ї, оточеної вороже налаштованим суспільством, засновувався на Біблійному вченні про існування персоніфікованого зла, яке діє через оточуючих невіруючих людей [5, с. 1127].

Цьому злу можливо та необхідно протистояти особистою вірою, благочестям, молитвою і церковним богослужінням. При цьому сім'я була представлена, як маленька церква, головою якої є батько, в особливості якщо

обидва подружжя християни. На нього покладалася основна відповідальність за сім'ю. Він в свою чергу делегував свої повноваження жінці, його помічниці [5, с. 10].

Зазвичай християнські сім'ї мали багато дітей. В наслідок багатодітності, жінка не працювала після народження перших дітей. Залишаючись вдома, вона була справжньою берегинею сімейного затишку. Крім ведення домашнього господарства, це мало ще одну перевагу - до школи діти залишалися вдома, захищені від передчасного світського виховного впливу. Жінки-християнки жертвували кар'єрою, заради благополуччя родини. Нестача коштів частково компенсувалася вмінням та ощадливістю дружини. Сім'ї дотримувалися здорового і тверезого способу життя, були працьовитими, чесними та гостинними. Незважаючи на заборони, церковні зібрання відвідували цілими родинами, разом з дітьми та літніми батьками.

Серед соціокультурних складових життя віруючих особливу роль відігравала пологова, весільна та поховальна обрядовість.

Народження дитини у християнській родині було ознакою Божої ласки [5, с. 585]. Особливою подією було благословення новонародженого у зібранні віруючих, яке супроводжувалося молитвами та настановами про відповідальність батьків перед Богом за правильне виховання.

Весілля було дуже значною подією у євангельській церкві. Воно ставало справжнім святом всієї громади. Для відвідування особисте запрошення зазвичай було не потрібне - повідомлення про майбутнє весілля було достатнім для молоді з інших міст, щоб відвідати свято. В умовах заборон та переслідувань зібрань, християни використовували кожний привід для влаштування спільного свята. Весілля починалося з настанов пресвітера нареченим [5, с. 11].

Потім вони урочисто обіцяли один одному вірну любов до кінця життя, звучало молитовне благословіння і нарешті молодята були оголошені чоловіком та дружиною. Привітання, подарунки, співи, музикально-

театральні постанови, вірші та запрошення до столу - складали програму весілля, яке було суворо безалкогольним. Важливими умовами вступу у шлюб були: належність наречених до церкви, цнотливість, благословіння батьків та громади. Відомі приклади арешту нареченого під час весілля, як особливе знущання над християнами, відомими своїми цнотливими дошлюбними стосунками.

Поховання також відкривало можливість для багатолюдного зібрання за участі проповідників та творчих колективів. Віруючі з усього міста збиралися заздалегідь. Вони молилися, співали, робили промови, проповідували на есхатологічну та апокаліптичну тематику. Серед тривог тлінного ворожого світу, віряни знаходили заспокоєння у надії на вічне життя після смерті. Тому поховання не було абсолютною трагедією. Проповідники часто цитували апостольські настанови «щоб ви не сумували, як і інші, що надії не мають ... Ісус був умер і воскрес, так і покійних через Ісуса приведе Бог із Ним ... Сам бо Господь ... зійде з неба, і перше воскреснуть умерлі в Христі, потім ми ... потішайте один одного цими словами!» [5, с. 1099].

Побіжно торкаючись долі померлого, більшість проповідей про вічне життя було спрямовано до живих слухачів. Часто поховальне богослужіння закінчувалося каяттям невіруючих. Співи та проповіді продовжувалися до поховання на цвинтарі, а потім всіх запрошували на поминальний обід. Органи держбезпеки часто намагалися перешкоджати влаштуванню великих весільних та поховальних зібрань віруючих. Так під час поховального богослужіння на цвинтарі смт. Марь'янка, Донецької області, декілька проповідників було заарештовано та звинувачено у нападі на міліцію [67].

Але не всі представники євангельського руху мали можливість виступити проти атеїстичного режиму у складі організованої опозиції. Окремі віруючі зіткнулися з радянською системою один на один: самотні віруючі у селищах, діти християн у навчальних закладах, дружини атеїстів, тощо.



В особливо складних умовах опинилися християнські діти. Вони з перших років відвідування загальноосвітньої школи відчували психологічний тиск, знущання вчителів і однокласників, ставали об'єктами глузування і критики. Це могло наносити психологічні травми і формувати різні негативні комплекси [33].

Християнська молодь зустрічалася з випробуванням віри на кожному етапі дорослішання: піонерія, комсомол, вступні іспити, пошук роботи, армійська служба, одруження, тощо. Юнацтво євангельських церков намагалось знайти точки дотику з однолітками але часто зустрічало відсіч. Відторгнення суспільства та самотність компенсувалися нелегальними молодіжними заходами, відвідуванням інших громад, заходами підтримки самотніх християн похилого віку, участю у підпільних проектах дорослих (друкарство, заняття Недільної школи, моральна підтримка засуджених під час судових засідань) [91, с. 128], [29, с. 76].

Християнські сім'ї, зазвичай багатодітні, також ставали об'єктом глузування та переслідувань. На відміну від багатьох прикладів світських сімей, розлучення (у тому числі на ґрунті судимості) для християнських сімей було дуже рідкісним, неприйнятним явищем. Коли чоловіки опинялися за ґратами, вся тяжкість сімейних обов'язків та забезпечення сім'ї лягала на жінок. Важким лихом був вирок «з конфіскацією майна», коли чоловік був у в'язниці, а його дружина з малими дітьми буквально опинялася на вулиці. Не маючи коштів для існування, вона отримувала листи чоловіка з проханням надіслати теплий одяг, їжу. Тоді їм допомагали члени громади. [29, с. 89-91].

Люди похилого віку також не були у безпеці. Звичайний штраф за єдине відвідування богослужіння перевищував місячну пенсію. З останнього ув'язнення за релігійну діяльність К. Воронаєва, звільнилася у віці 73 роки [123, с. 530]. Н. Вінс свідчить про арешт у Києві її бабусі Л. М. Вінс, яка очолювала РРВ ЄХБ для захисту прав радянських віруючих. Її, пенсіонерку з

хворобою серця, після тривалого слідства, було засуджено до трьох років позбавлення волі [19, с. 107].

Протиставленням настирливої пропаганди про бузувірство, була проста християнська віра у Бога та авторитет Святого Письма. Текст Біблії та коментарі проповідників фактично формували світогляд та спосіб життя вірян. Постійні конфіскації Біблій, твердження що Святе Письмо - це антирадянська література, лише підвищували його цінність. Християни досліджували її, переписували, вчили біблійні тексти напам'ять, робили написи цитат на стінах своїх осель, давали дітям імена біблійних героїв (Йосип, Давид, Самуїл, Марія, Матвій, Іван) та навпаки використовували негативні імена (Ірод, Юда, Даліда), етноніми (халдеї, римляни) та топоніми (Вавилон, Ніневія), щоб передати власні почуття до гонителів і секретні повідомлення в умовах переслідувань. Після численних обшуків та вилучення літератури, деякі євангельські громади залишалися без жодного примірника Біблії [12, с. 225]. В. Мажнікова згадує, як її батько, пресвітер підпільної церкви зберігав Біблію у спеціальній ніші в стіні під штукатуркою [67].

Під час відбування покарання на Північному Уралі, на лісозаготівлі, євангельський служитель з Донеччини, Л. Кондаков у 1948 р. разом з посилкою отримав невеличкий Новий Заповіт. Який за його свідченням, став найбільшим багатством [53, с. 103]. Г. Вінс, в'язень сибірського табору, отримав «Євангеліє від Івана» від дружини під час побачення. Як найдорожчий скарб, він сховав його у каблуках своїх чобіт, щоб крадькома читати з іншими в'язнями [18, с. 36,38].

Отже, підступна антирелігійна політика контролю легалізованого союзу церков ВРЕХБ призвела до очікуваного результату - розколу ЄХБ. На початку 1960-х рр., на нелегальному положенні незалежно діяли об'єднання АСД, ХВС, РЦ ЄХБ та інші релігійні утворення. Переслідування за релігійну діяльність призвели до активних та пасивних форм спротиву євангелістів. Було розвинено та вдосконалено правозахисну, видавничу, релігійно-

просвітницьку, культурну діяльність. В умовах примітивних засобів комунікації даного періоду, було налагоджено ефективний зв'язок у межах конфесійних об'єднань. Серед пасивних форм спротиву залишалися традиційні елементи релігійної поведінки та богослужбової практики. Всі прояви релігійності євангелістів розцінювалися контролюючими органами, як антирадянська, злочинна, шкідницька діяльність.

Штучно створені умови для напівлегального існування євангельських громад, сприяли формуванню євангельської субкультури. Спільнота віруючих була вимушена протистояти радянському світогляду. Дискримінаційна політика партії призвела до закритості протестантів, втрати інтересу до культури, політики та науки, як засобів пропаганди. Зовнішнє, атеїстичне оточення спонукало християн посилювати внутрішні взаємовідносини, допомогу; розвивати творчість; організовувати урочисті заходи та вдосконалювати виховання молоді.

Таким чином сформувалася опозиційно налаштована група церков, які знехтували «здобутками» співпраці з контролюючими органами та обрали тактику підпільної релігійної діяльності. Неофіційні зібрання стали ціллю для чергових атак пропаганди та переслідувань. Їхня нелегальна діяльність та співпраця з закордонними церквами стали приводом до звинувачень у шпигунстві, анархізмі, підривної антирадянської роботі.

Для західних спостерігачів вони постали в образі протодемократів, правозахисників, жертв дискримінації атеїстичної ідеології тоталітарного режиму. З іншого боку, перебування в інформаційному вакуумі, брак євангельської літератури і примірників Святого Письма додали ознак самотності євангельської субкультури [54, с. 161].

На противагу ідеологічної однобічності вітчизняної системи освіти, серед євангельських громад утворилися осередки самотньої релігійної освіти, церковні ментори заохочували молодь до самоосвіти. Нестача кадрів



та біблійно-апологетичної літератури були частково компенсовані розвитком літературної та музичної творчості [90].

Отже, віруючі не очікували, що буде легко залишатися непохитними у штормі життєвих випробувань [89, с. 158], але віра у обіцянку Христа супроводжувати вірних, надавала сили вистояти [5, с. 1008].

### **3.3. Суспільне ставлення до представників релігійної спільноти.**

Суспільна думка, як «стан масової свідомості», що включає в себе ставлення (приховане або явне) до суспільних подій, до діяльності різних груп населення - не залишила без уваги євангельське віросповідання [115, с. 912]. Загальне уявлення суспільно-політичного образу євангельського руху в Україні залишалося неоднорідним та було результатом багатьох чинників.

Наприклад суспільна думка більшості мешканців Галичини була більш толерантна до віруючих. Біографічний нарис М. С. Паночка свідчить, що дитинство та юність пройшла без особливих переслідувань збоку місцевої влади [104, с. 58]. А життєвий шлях В. Ф. Райчинця, мешканця Закарпаття, навпаки свідчить про нестерпні гоніння проти християн [104, с. 86-92]. В інтерв'ю П. П. Шевчук, який провів юність на Вінничині, свідчить про добре ставлення до родини діда, який очолював євангельську церкву [127]. Крім того, навіть серед мешканців того ж самого регіону зустрічалися приклади неупередженого або байдужого ставлення до євангелістів. Але зрозуміло що більшість населення УРСР, під впливом постійної антирелігійної пропаганди сформувало загальне негативне уявлення про віруючих у середині 1940-х - 1960-х рр [102, с. 211].

Світогляд радянських громадян, як система уявлень та переконань, був зумовлений атеїстичною ідеологією. Авторитет ЗМІ в країні, де інакомислення розцінювалося як антирадянське явище, був безсумнівно

великим. Аудиторія зазвичай вірила викривальним статтям, програмам, показовим судам та агітаційним лекціям. Фантастичні відомості, що віруючі влаштовують оргії, приносять у жертву дітей, п'ють кров та інші байки були підживлені повідомленнями ЗМІ. «Коли всі газети писали про віруючих мерзенну брехню, коли освічені люди вірили, що баптисти приносять в жертву дітей і при закритих дверях і вікнах влаштовують сексуальні оргії ... тоді бути віруючою людиною було не просто» [124, с. 34].

Такі характеристики, як «невігластво», «мракобісся», «марновірство», «бузувірство», «штундизм», «дармоїдство», «спекуляція», «божевілля на релігійному ґрунті», «експлуатація парафіян», «соціально шкідливі елементи», «соціально небезпечні», «контрреволюційні агітатори», «шпигуни» стали прозивними [104, с. 87-89].

Негативні суспільні уявлення про віруючих, як злочинців, були спровоковані численними штрафами [133, с. 33], судовими процесами, та розстрілами. Наприклад, страта І. Сузанського, А. Новацького, Ф. Ільницького, І. Камінського та інших у 1944 р. на Одещині [57, с. 160, 164, 191, 294]. Який образ повстає в усвідомленні людей, коли вони отримали чергове повідомлення: «У червні 1952 р. управлінням державної безпеки по Сталінській області, була розкрита і ліквідована антирадянська нелегальна група в складі 10 осіб? Або лунає вирок: «... ув'язнити у виправно-трудові табори строком на 25 років ... з конфіскацією майна». Очевидно, що на суспільну думку безпосередньо впливали суворі вирoki суддів, як апогей антирелігійної боротьби [53, с. 132].

Ось ще один приклад: 20 червня 1953 р., на судовому засіданні у м. Сталіно (нині Донецьк), віруючі були звинувачені у зраді Батьківщини, фашизмі та у спробі здійснити революцію. Присутні підтримали рішення суду стратити головного звинуваченого В. Глуховського тривалими оплесками, але розстріл було замінено на 25 років позбавлення волі [29, с. 77]. В. Цорн розповідає, як після арешту батька, його вчителька 4-го класу, кричала

«бризкаючи слиною від ненависті»: «у твого батька цеглина за пазухою! ... Розповідай чим він займається?» (авт. пер.) [124, с. 32-33].

Створення негативного образу також було зумовлено низкою антирелігійних фільмів, спеціально змонтованих для поширення образу темних, ворожих сект баптистів та євангелістів. Відповідне ставлення збоку сусідів, однокласників, колег та посадовців віруючі відчували постійно, від початкової школи до пенсійного фонду. Підозріле ставлення, глузування, і критика часто звучали на адресу християн, особливо з боку партійних працівників. М. Сізов свідчить згадує як його відправили до армії з другого курсу університету за відмову вступати у комсомол [111, с. 108-113].

У спогадах В. Глуховського, йдеться про відвідини християнських зібрань у селах Житомирської, Вінницької та Хмельницької областей: «Місцеве населення було агресивно налаштоване по відношенню до віруючих, а особливо не любили приїжджих» [29, с. 37]. Складна доля чекала на родини засуджених служителів церкви. Перебуваючи в ув'язненні у 1953-1956 рр., у Омської області, В. Глуховський розповідає, що там відбували покарання близько 50 віруючих, серед них були в'язні совісті, сім'ї яких зазнали «конфіскацію всього майна, що позбавило їх засобів до існування, приречило їх на злидні, голод і смерть. Це особливо торкнулося Західних областей України» (авт. пер.) [29, с. 89]. Звичайно, штучно створені злиденні умови життя та публічне засудження сприяли поширенню негативного образу.

Більшість агітаторів та пропагандистів навіть ніколи не відвідували зібрань віруючих, не читали Біблію, їхні наклепницькі промови спиралися лише на теоретичні засади атеїстичної школи [134, с. 137].

Результати наукових досліджень радянських часів, також опосередковано свідчать про відношення до християн у середині 1940-х — середині 1960-х рр. Науковці повідомляли «про негативний вплив баптизму на моральне обличчя віруючих. Баптисти майже цілком ігнорують наявність різноманітних форм суспільної діяльності ... релігійність загострює в них



почуття неприязні і упередження до інакодумців. Самоізоляція ... завдає непоправної шкоди» [63, с. 113].

Таким чином, зусиллями пропаганди, ЗМІ, науки, освіти та органів КДБ, був сформований абсолютно негативний образ християн. Але більш близьке, особисте знайомство з вірянами євангельського руху, призводило до зовсім іншого, толерантного сприйняття євангелістів. Особливі зусилля докладалися для дискредитації християн військовослужбовців. Найчастіше віруючих відправляли проходити армійську службу у будбаті [104, с. 94,]. М. Сізов розповідає, як командир вирішив швидко його перевиховати, привіз у ліс та погрожував розстрілом якщо не відмовиться від віри у Бога. Призовник витримав випробування. В результаті М. Сізов став довіреною особою генерала у штабі Далекосхідного округу [111, с. 129-132].

Відомо багато інших прикладів, коли більш близьке знайомство з віруючими, всупереч пропаганді, викликало повагу та близькі стосунки. Так, А. Крупський, спадковий адвентист, з Житомирщини, був відомим спеціалістом-ветеринаром, до того ж непитущим. Його жінка була гарною швачкою. Отже, все село зверталося до Крупських, незважаючи на їхню релігійність [104, с. 119]. Їхній син В. Крупський, під час служби у збройних силах в Калінінській області, був відповідальним за речовий та харчовий склади, бо комбат військової частини був впевнений, що ключі можна довірити лише віруючому [104, с. 128].

Для західних світських аналітиків та релігійних істориків, суспільно-політичний образ євангельського руху містить зародки демократичного руху. [138, с. 120]. У 1960-ті рр. Захід почув звернення представників дисидентського баптистського руху які отримали назву баптисти-реформисти. Вони неодноразово зверталися з інформацією про порушення прав людини та релігійних прав до ООН, Всесвітньої Ради Церков тощо. Таким чином образ євангелістів набув риси боротьби за демократичні цінності [40, с. 205].

Отже, для більшості українців, так само, як громадян всього СРСР суспільно-політичний образ євангельського руху носив глибоко негативний характер. Спектр його рис простягався від контрреволюційно-буржуазних до фашистських та сектантсько-бузувірських. Але серед відвертих безбожників та наївних слухачів пропаганди, скрізь зустрічаємо приклади неупередженого, шанобливого ставлення до євангелістів. Безпосереднє знайомство з «сектантами» зазвичай викликало повагу. Для західних правозахисників окремі групи віруючих уособлювали образ зародків вітчизняної демократії.



## ВИСНОВКИ

В умовах війни та післявоєнної дійсності, відбулося зростання інтересу до релігії. Проте, поступки партійного керівництва потребам віруючих для демонстрації свободи віросповідання в СРСР, не змінили антирелігійну спрямованість внутрішньої політики уряду. У середині 1940-х – середині 1960-х рр. політика радянської влади щодо представників євангельського руху еволюціонувала від визнання права на існування до відкритого насильства та дискредитації. Владою свідомо насаджувався та продукувався у суспільній свідомості негативний образ євангелістів. Їх віровчення принизливо зводилося до рівня невігластва та сектанства. Не зважаючи на важливість теми для розуміння історії розвитку євангельського руху за радянських часів, характерні риси суспільного образу євангельського руху у середині 40-х – середині 60-х рр. XX ст. комплексно не досліджувалися.

Інформація з обраної для дослідження проблеми фрагментарно представлена у дослідженнях радянських науковців, сучасних українських вчених та зарубіжних авторів. Для вивчення проблеми було використано комплекс джерел, який складають актові джерела; джерела конфесійного походження; матеріали періодичних видань; джерела особового походження; праці радянських релігієзнавців створені у 1940-х – 1960-х рр.; агітаційні фільми.

Політика держави по відношенню до євангельського руху була обумовлена комуністичною ідеологією та реалізовувалася шляхом запровадження цілого ряду законодавчих актів. Серед яких визначальне значення мали: Кримінальний кодекс УРСР 1949 р.; Кримінальний кодекс РРФСР 1956 р; Постанова ЦК КПУ «Про недоліки науково-атеїстичної



пропаганди» 1959 р.; «Інструкції щодо застосування законодавства про культи» 1961 р.

Законодавчі акти і постанови були спрямовані на сувору регламентацію та обмеження діяльності релігійних громад. Декларативні закони про свободу віросповідання на практиці не діяли. Численні партійні постанови були створені для дискредитації та знищення євангельської церкви. Одночасно вони розширювали можливості антирелігійної пропаганди, ініціювали втручання у внутрішні справи церкви, створювали умови для посилення переслідувань віруючих. Примусове впровадження атеїзму закріплювалося на законодавчому рівні.

До загальної стратегії дерелігізації суспільства було долучено систему освіти. Крім безпосередньої ідеологічної обробки свідомості учнів протягом проходження навчальних програм, на базі навчальних закладів діяли численні комсомольські та комуністичні організації. ВНЗ (філософським факультетам) було наказано забезпечити підготовку фахівців науково-атеїстичної пропаганди та здійснити розробку наукових проблем з питань атеїзму. У науковий обіг було введено нове поняття: «науковий атеїзм», яке поклало початок нової, обов'язкової для ВНЗ дисципліни. Названі заходи були реалізовані паралельно з постійним переслідуванням віруючих, дискримінаційними діями проти віруючих, обмеженням доступу до освіти, арештами, конфіскаціями, позбавленням батьківських прав та іншими репресивними діями.

Владою активно використовувалися засоби масової інформації для формування антирелігійної суспільної думки та виправдання репресивних дій проти церкви.

Відсутність чіткої структури та ієрархії, часткова автономія євангельських громад значно ускладнювали роботу контролюючих органів. Потреба вдосконалення державного контролю і бажання радянського уряду продемонструвати наявність релігійної свободи в країні, збіглися з

необхідністю легалізації діяльності церков. Радянський уряд погодився легалізувати громади євангельського руху за умови об'єднання їх в єдиний союз ВРЕХБ.

Керівництво новоствореного євангельського союзу церков, з перших днів свого існування почало докладати зусиль щоб консолідувати розрізнені громади, побудувати чітку структуру управління та виправдати «довір'я партії». Але надмірне втручання та контроль збоку органів влади, викликали обурення частини членів ВРЕХБ. Частина віруючих відмовилися виконувати антицерковні вимоги та перейшли до активних і пасивних форм спротиву тоталітарному режиму.

Вони утворили новий союз церков РЦ ЄХБ. Паралельно діяли інші незареєстровані об'єднання громад ХВС та АСД. Активними формами протистояння стали: розкол, конспіративні методи роботи, самвидав, підпільна видавнича діяльність, створення правозахисних організацій, звернення до міжнародних організацій, демонстративні виступи у Москві, підтримка в'язнів совісті та їхніх родин. Серед пасивних форм супротиву були: таємні зібрання, закритість, зосередження на внутрішньому житті громади, відмова від участі в світських громадських заходах, неприйняття радянської ідеології, особливий акцент на християнському вихованні дітей, організація духовно-виховних масових заходів для дітей, молоді, жінок, літніх членів громад, усталені традиції, тощо.

Фактично зовнішній тиск призвів до активізації внутрішнього життя церков і формування своєрідної євангельської субкультури. Яка стала характерною рисою громад, які пережили період диктатури.

В результаті реалізації антирелігійної стратегії викорінення всіх релігійних проявів в країні та протидії збоку вірян, сформувався певний суспільно-політичний образ євангельського руху. Нав'язаний пропагандою, образ темних, неосвічених віруючих, поступово еволюціонував у образ шкідників, ворогів радянського ладу, шпигунів світової буржуазії. Було

виховано ціле покоління посадовців, викладачів, різних спеціалістів та науковців, які отримали ідеологічно зумовлене, негативне уявлення про релігію, зокрема євангельський рух..

Разом з тим, серед загальної маси представників стереотипного мислення зустрічалися приклади неупередженого позитивного бачення євангельського руху, як унікального явища в умовах комуністичної диктатури. В результаті власного спостереження окремі особистості: колеги віруючих, незалежні мислителі, приходили висновку, що успільно-політичний образ «сектантів» не відповідав загальноприйнятному негативному уявленню. Вони побачили працелюбних, чесних, гідних громадян своєї країни, готових вмирати за свої переконання.

Для західних спостерігачів, євангельський рух став втіленням зародків автохтонної демократії. Основними діями якої були: боротьба за права людини, протестні виступи, звернення до світової громадськості.

Самі члени громад євангельського руху сприймали нав'язаний державою негативний образ віруючих, як доказ апокаліптичних пророцтв Біблії. Репресивні дії радянського уряду сприяли консолідації переслідуваних християн, об'єднанню зусиль проти «безбожної» ідеології та подальшому розвитку своєрідної євангельської субкультури.



## СПИСОК ОПРАЦЬОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандурак В. Сповідь. *Перець*, № 8. 1958. С. 4.
2. Бартов В. П. Трудности повседневной жизни детей евангельских Христиан-баптистов Тульской области в период 1958-1980 гг. *История: факты и символы*. 2018. № 2 (15). С. 7-16.  
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/trudnosti-povsednevnoy-zhizni-detey-evangeliskih-hristian-baptistov-tulskoy-oblasti-v-period-1958-1980-gg>
3. Белякова Н., Френч Э. Богословие приличия: представления евангельских христиан-баптистов о внешнем виде женщин в поздне- и постсоветский периоды. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2018. С. 163-191. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bogoslovie-prilichiya-predstavleniya-evangeliskih-hristian-baptistov-o-vneshnem-vide-zhenschin-v-pozdnei-postsovetskiy-periody>
4. Белякова Н. А., Добсон М. Женщины в евангельских общинах послевоенного СССР. 1940–1980-е гг. Исследование и источники. Москва: «Индрик», 2015. 512 с.
5. Біблія. Пер. Проф. Івана Огієнка. УБТ, 2009. 1151 с.
6. Бондар В. Д., Якуніна К. І. Документи релігійних громад, як масове джерело до вивчення історії регіону. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». № 12. 2015. С. 48-56.
7. Бондаренко Н. А. Формирование системы религиозного диссидентства в рамках «отделённого» братства ЕХБ во второй половине 1960-х гг.: Украинские реалии. *Христианское чтение*. 2017. № 1, С.381-405.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-sistemy-religioznogo-dissidentstva-v-ramkah-otdelenного-bratstva-ehb-vo-vtoroy-polovine-1960-h-gg-ukrainskie-realii/viewer>

8. Бондарчук П. М., Даниленко В. М. Особливості релігійної ситуації в УРСР. Середина 1950-х – перша половина 1960-х рр. *Науковий Вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського* №4. 2012. С. 158-171.

9. Бондарчук П. М. Релігійне життя населення України. (середина 1940-х — середина 1980-х років): історіографія проблеми. URL: [http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP\\_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Ux\\_xS\\_2017\\_22\\_3](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=Ux_xS_2017_22_3)

10. Бондарчук П. М. Євангельські християни-баптисти в УРСР: взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя. *Український історичний журнал*. № 6. 2018. С. 145-167.

11. Бонч-Бруевич В. Д. Избранные атеистические произведения. Москва: Мысль. 1973. 343 с.

12. Брат Эндрю. Дж. Э. Шерилл. Божий контрабандист /Пер. С англ. Александрия: Ездра, 2012. 288 с.

13. Братский вестник. Москва. 1945. № 1. 44с. URL: [http://baptist.org.ru/\\_service/33957/download/id/288491/name/Bratskiy-vestnik-1945-1.pdf](http://baptist.org.ru/_service/33957/download/id/288491/name/Bratskiy-vestnik-1945-1.pdf)

14. Братский вестник. Москва. 1946. № 2. 56 с. URL: [http://baptist.org.ru/\\_service/33957/download/id/295571/name/Bratskiy-vestnik-1946-2.pdf](http://baptist.org.ru/_service/33957/download/id/295571/name/Bratskiy-vestnik-1946-2.pdf)

15. Братский вестник. Москва. 1953. № 1. 75 с. URL: [http://baptist.org.ru/\\_service/33957/download/id/322923/name/Bratskiy-vestnik-1953-1.pdf](http://baptist.org.ru/_service/33957/download/id/322923/name/Bratskiy-vestnik-1953-1.pdf)

16. Братский вестник. Москва. № 5-6. 1960. 128 с. URL: [http://baptist.org.ru/\\_service/33957/download/id/342836/name/Bratskiy-vestnik-1960-5-6.pdf](http://baptist.org.ru/_service/33957/download/id/342836/name/Bratskiy-vestnik-1960-5-6.pdf)
17. Братский листок. Совета Церквей ЕХБ. Сборник 1965 – 2000. Издание Совета Церквей ЕХБ. Москва. 2001. URL: <http://www.rusbaptist.stunda.org/brat1965-2000.pdf>
18. Винс Г. Евангелие в узах. Автобиография. URL: <https://p-jc.ru/knigi/hristianskie-knigi/1410-georgij-vins-evangelie-v-uzakh-n-a-doc-skachat.html>
19. Винс Н. Рубежи детства. Автобиография. Elkhart: Russian Gospel Ministries. 2000. 175 с.
20. Водневский Н. Вчера и сегодня: жизнь как она есть. СРІ books, Ульм: Свет на Востоке, 2009. 400 с.
21. Войналович В. А. Тоталітарний режим і етноконфесійні об'єднання в Україні (друга половина 40-х – перша половина 60-х років ХХ ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2002. №13. С. 18–21. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine\\_2002\\_13\\_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2002_13_6)
22. Войналович В. А. Парти́йно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
23. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 304 с.
24. Войналович В. А. Дослідження радянської партійно-державної політики в галузі релігії в Україні (40 – 60-ті роки ХХ ст.): аналіз джерельної бази. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. № 30(2). С. 372-389. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend\\_2006\\_30%282%29\\_\\_38](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_30%282%29__38)



25. Войналович В. А. Державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні у 1940-1960-х рр.: теорія та методологія дослідження. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. *Наукові записки. ІнїЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. № 5, 2004. С. 252-261. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/77712>

26. Войналович В. А. Пізньопротестантські спільноти України в умовах трансформації політико-ідеологічної парадигми радянської моделі державно-церковних відносин. *Наукові записки. ІнїЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. № 2 (64). С. 440-472.

27. Вятский А. Школа Николая Сороко. *Наука и религия*. Москва. 1963. № 12. С. 66-70. URL: <http://journal-club.ru/?q=image/tid/2608>

28. Гараджа В. И. Руткевич. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. Москва: Аспект Пресс, 1996. 775 с.

29. Глуховский В. С. Мои воспоминания. Киев: Основа, 2008. 152 с.

30. Глушаев А. Л. Атеистическая литература 1950-х–1980-х годов как источник по истории евангельских церквей СССР. *Вестник Пермского Университета*. 2018. № 4 (43). С. 117-123. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ateisticheskaya-literatura-1950-h-1980-h-godov-kak-istochnik-po-istorii-evangeljskih-tserkvey-sssr>

31. Глушаев А. Л. Протестантские «барачные общины» в Пермском Прикамье 1940 – 1950 - х гг. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2012. № 3-4 (30). С. 257-283. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bez-propovednikov-v-uglu-barakov-protestantskie-barachnye-obschiny-v-permskom-prikamie-1940-1950-h-gg>

32. Гоевая А. В. Записано зі слів Гоевої Анни Василівни 1937 р.н., мешканки м. Донецьк.

33. Головченко В. М. Записано зі слів В. М. Головченко (1925-2012), мешканця м. Донецьк.

34. Горбатов А. В. Государство и христиане веры евангельской в Сибири (1945–1970 гг.). *Известия АГУ*. 2008. С. 68-73 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-i-hristiane-very-evangeliskoy-v-sibiri-1945-1970-gg>

35. Двадцать веков христианства. В 2-х тт. Санников С. В. Одесса: Богомыслие, 2001. 667 + 703 с.

36. Декрет Совета Народных Комиссаров "Об отделении церкви от государства и школы от церкви" от 2 февраля (20 января) 1918 г. URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5325/>

37. Дударенок С. М., Островская О. П. Феномен религиозной миграции: пятидесятники на советском Дальнем Востоке в 1940–50-е годы. *Вестник ЛГУ*. 2017. С. 174-185. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-religioznoy-migratsii-pyatidesyatniki-na-sovetskom-dalнем-vostoke-v-1940-50-e-gody>

38. Жидков Я. И. Наши праздники. / *Братский вестник*. Москва. 1946. № 2. С. 13-20 URL: [http://baptist.org.ru/\\_service/33957/download/id/295571/name/Bratskiy-vestnik-1946-2.pdf](http://baptist.org.ru/_service/33957/download/id/295571/name/Bratskiy-vestnik-1946-2.pdf)

39. Заватски Вальтер. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны. Москва. 1995. 559 с.

40. Заватски Вальтер. Западный взгляд на церковно-государственные отношения в советское время / *105 лет легализации русского баптизма*. Материалы международной научно-практической конференции. Москва. 2011. С. 204-207

41. Законодательство о религиозных культах : сборник материалов и документов / Под общ. ред. В. А. Куроедова и А. С. Панкратова. Москва: Юридическая литература, 1971. 336 с.

42. Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды» г. Москва

12 сентября 1958г. URL: <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/>

43. Захариас Р. Христианство, не оправдавшее надежд? Пер. с англ. Ю. Шпак, Київ: Изд. Группа «Нард». 2012. 264 с.

44. Идов П. Трудный урок. *Наука и религия*. Москва. 1961. № 10. С. 87-88. URL: <http://journal-club.ru/?q=image/tid/2613>

45. Инструктивное письмо старшим пресвитерам ВСЕХБ, принятое в 1959 г. URL: <http://baptistru.info/index.php>

46. Информация Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам в ЦК КПСС о мероприятиях по усилению научно-атеистической пропаганды. г. Москва 29 ноября 1958 г. URL: <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-241/>

47. История религии: В 2-х т. / Под общей ред. проф. И.Н. Яблокова. Москва: Высшая школа, 2002. 2 т. 675 с.

48. История церкви евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва, 1989.

49. Калиниченко В. Діяння “Святого Андроніка”. Перець, № 12. 1958. С. 5.

50. Карев А. Письма ВСЕХБ за границу. Д-ру В. О. Льюису / *Братский вестник*. Москва. 1953. № 1. С. 65-66. URL: [http://baptist.org.ru/\\_service/33957/download/id/322923/name/Bratskiy-vestnik-1953-1.pdf](http://baptist.org.ru/_service/33957/download/id/322923/name/Bratskiy-vestnik-1953-1.pdf)

51. Клибанов А. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. Москва: Наука, 1973. 256 с.

52. Ключева В. П. Отрицательный герой атеистической пропаганды: факты из жизни баптистских общин для подтверждения стереотипа. *105 лет легализации русского баптизма*. Материалы международной научно-практической конференции. Москва, 2011. С. 242-247.

53. Кондраков Л. Услышанная молитва. Автобиография. Харцызск: Дорога к сердцу, 2009. 230 с.



54. Кондрашина Е. Женщины в общинной жизни протестантских церквей в СССР (1945 – 1991). *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. № 1 (32), 2014. С. 151-171. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenschiny-v-obschinnoy-zhizni-protestantskih-tserkvey-v-sssr-1945-1991>

55. Конституция РСФСР от 10 июля 1918 года, URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm>

56. Конституция Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>

57. Котьяков Н. Гольма. Документальная повесть. Ровно: Христос в каждый дом, 2004. 327 с.

58. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р., в редакції 1949 р. Київ: Держполітвидав, 1950. – 168 с.

59. Куксенко С. И. Конфессиональные исследования истории баптизма в УССР и СССР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konfessionalnye-issledovaniya-istorii-baptizma-v-ussr-i-sssr>

60. Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве. Москва: Политиздат. 1981. 263 с.

61. Лахно О. П. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940 – 1980-ті роки): Монографія. Полтава: Друкарська майстерня, 2009. 288 с.

62. Лахно О. П. Статутна реформа радянського баптизму 1959-1960 років як каталізатор конфесійного розколу. *Історична пам'ять*. Випуск 34-35, 2016. С. 25-32.

63. Ленс М. Л., Прокошин Е. С. Баптизм и баптисты. Социологический очерк. Минск. 1969. 320 с. URL: [https://www.studmed.ru/lensu-m-ya-prokoshina-e-s-red-baptizm-i-baptisty-sociologicheskij-ocherk-\\_9f9185333e3.html](https://www.studmed.ru/lensu-m-ya-prokoshina-e-s-red-baptizm-i-baptisty-sociologicheskij-ocherk-_9f9185333e3.html)

64. Льюис К. С. Просто христианство. Собр. Соч. В 8 т. Т.1/ Пер. С англ.: Н.Трауберг и др. Москва: Фонд о. Александра Меня; С.-Петербург: Библия для всех, 2004. 304 с.
65. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Львів, 1995.
66. Людина та її світогляд: у пошуках істини і реальності у 3 т. /Гудінг Девід, Ленокс Джон. Перекл. З рос. Зі звіркою з англ. Оригіналом під заг. ред. М. А. Жукалюка. Львів: МБФ, 2009. 2 т. 376 с.
67. Мажнікова В. О. Записано зі слів Мажнікової В. О., 1956 року народження, мешканки м. Донецьк. 2020.
68. Марцинковский В. Ф. Записки верующего. Автобиография. Париж, 1928. превидання: Новосибирск: «Посох», 2006. 272 с.
69. Материалы международной научно-практической конференции: 105 лет легализации русского баптизма. Москва: Информ-принт. 2011. 250 с.
70. Мельник В. Малые конфессиональные объединения в Украине: на пути к церковности. *Философская и социологическая мысль*. 1992. № 8. С. 78 – 94.
71. Метель А. В. Становление антирелигиозной периодической печати в СССР 1919-1941 гг. *Вестник Омского университета*. № 1, 2013. с. 43-47.  
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-antireligioznoy-periodicheskoy-pechati-v-sssr-1919-1941-gg/viewer>
72. Миронова Е. Представления о браке и брачные практики евангельских верующих в Советском Союзе в 1940–1980-е гг. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2018. С. 131-162. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-brake-i-brachnye-praktiki-evangeljskih-veruyuschih-v-sovetskom-soyuze-v-1940-1980-e-gg-po-materialam-obshchin-evangeljskih>
73. Митрохин Л. Н. Баптизм. Москва: Политиздат, 1974. 263 с.
74. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность. С.-Петербург: РХГИ, 1997. 480 с.

75. Мокієнко М. М. П'ятидесятництво: особливості богословської та соціальної ідентифікації. Дисертація. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ. 2018. 488 с.

76. Москаленко А. Т. Пятидесятники. Изд. 2-е. Москва: Политиздат. 1973. 199 с.

77. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953-1991. Аннотированный каталог / Под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко; сост. О. В. Эдельман. Москва. Международный Фонд «Демократия», 1999. 944 с.

URL: <http://history-library.com/index.php?id1=3&category=istoriya-rossii&author=edelman-ov&book=1999>

78. Наука и религия. Москва. 1961. № 10. 96 с. URL: <http://journal-club.ru/?q=image/tid/2613>

79. Наука и религия. Москва. 1963. № 12. 96 с. URL: <http://journal-club.ru/?q=image/tid/2608>

80. Наука и религия. Москва. 1968. № 9. 96 с. URL: <http://journal-club.ru/?q=image/tid/2614>

81. Небо чужим не бывает! В 3 т. Франчук В. И. С иллюстр. Київ: Альфа Реклама, 2018. Т. 1. 371 с., Т. 2. 375 с., Т. 3. 372 с.

82. Нибур Г. Р. Христос и общество /пер. с англ. Е. Подолькая Н. Richard Niebuhr 1951 / Новосибирск: Посох. 1999. 256 с.

83. Никольская Т. Кто такие «отделенные»? к 40-летию движения баптистов-инициативников. *Мирт: евангел. Газ.* 2001. № 5 (30). URL: <https://gazeta.mirt.ru/stat-i/cerkov/post-680/>

84. Никольская Т. Особенности развития протестантского самиздата в СССР (1960-е – 1980-е гг.). *Богословские размышления* № 17, 2016 / спецвыпуск «Реформация: восточноевропейские измерения» С. 131-140.

85. Никольская Т. К. Русские протестанты: отношение к политике. *Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия.* Спецвыпуск



«Реформация 500» 2015. С. 93-104 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-protestanty-otnoshenie-k-politike-sovetskiy-period>

86. Овчаренко В. П. Радянська релігійна політика середини 1920-х років на сторінках періодичних відомчих видань НКВС УСРР. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. С. 46-54.

87. Одинцов М. И. Вероисповедная политика советского государства в 1939–1958 гг. URL: <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-101/>

88. «О мерах по усилению антирелигиозной работы». Циркулярное письмо от 24 января 1929 г. Протокол № 61». URL: <http://istmat.info/node/59437>

89. Пайпер Джон, Зло торжествует и проигрывает. / Пер. с англ. Юрий Шпак. Київ: Нард, 2014. 168 с.

90. Песнь Возрождения. Минск: Дубки. 1998. 736 с.

91. Панич Е. И. Дети и детство евангельских христиан баптистов в условиях позднего советского времени (1960е-80е годы). *Богословские размышления* № 13, 2012. С. 127-154.

92. Папаяні І. Релігійна ідентичність. Вияви на Донеччині у II пол. XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 3. С. 210 – 217.

93. Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А. «Бедная, бросаемая бурей...» – Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине. Киев: Джерело життя, 1997. 340 с.

94. Петров С. В. Політика СРСР щодо Євангельських Церков у 1940-і – 1960-і роки: автореферат дисертації кандидата історичних наук. Вінниця: ДОННУ, 2016. 267 с.

95. Петров С. В. Молитовні будинки в контексті релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у 1940 – 1960-і роки. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 36-46.

96. Петров С. В. Правовые аспекты религиозной политики СССР по отношению к евангельским церквям в начале 40-х – первой половине 60-х

годов XX века. Исторические аспекты. *Історичні і політологічні дослідження* № 4 (54), 2013. С. 280 – 289.

97. Пивоваров Н. Кого приглашали в СССР и кого отправляли за границу по религиозной линии (1943–1985 гг.). *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2017. № 1. С. 185-215. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kogo-priglasjali-v-sssr-i-kogo-otpravlyali-za-granitsu-po-religioznoy-linii-1943-1985-gg/viewer>

98. Постановление ВЦИК и Совнаркома РСФСР от 8 апреля 1929 года «О религиозных объединениях». URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16632.htm>

99. Правда о сектантах-пятидесятниках. Документальный очерк. Беларусьфильм. 1959. 18 мин. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2-rzZEqo5gQ>

100. Просила Россия дождя у Господа. В 3 т. Франчук В. И. Киев: Христианская миссия «Возможность», 2003. 573с.

101. Протестантизм в современной России. Вклад в развитие общества, религии, истории и культуры: Материалы Российской научно-практической конференции, посвященной 495-летию Реформации, 16 ноября 2012 г. / Составители: С. В. Рязанова, В. И. Ничик. Пермь: Книжная площадь, 2012. 264 с.

102. Пузынин А. Мировоззрение: утраченное измерение? *Форум 20. Двадцать лет религиозной свободы и активной миссии в постсоветском обществе. Итоги, проблемы, перспективы, евангельских церквей. Материалы к дискуссиям*. Ред.- сост. М. Черенков. Киев: «Дух і літера», 2011. С. 210 – 234.

103. Пусть торжествует жизнь. Нижнее Поволжье. Июль 1961 г. Специальный выпуск № 26. Короткометражный фильм. URL: [https://www.youtube.com/watch?v=j4sF0oLO-\\_4](https://www.youtube.com/watch?v=j4sF0oLO-_4)

104. Райчинец А. В. Воздвигнутые Богом. Одесса: Духовное возрождение. 2010. 147 с.

105. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 282 с.
106. Рощина Л.О., Горбатенко О.В. Розколи та об'єднання євангельських християн-баптистів у радянську добу. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2014. № 3. С. 16 – 22.
107. Савин А. И. Сотрудничество с тайной полицией как специфическая форма политической адаптации верующих в советском государстве. (1920–1940-е гг.) *Вестник Омского университета*. Серия «Исторические науки». 2014. № 3 (3). С. 37 – 47. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-s-taynoy-politsiey-kak-spetsificheskaya-forma-politicheskoy-adaptatsii-veruyuschih-v-sovetskom-gosudarstve-1920-1940-e>
108. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма. Одеса: Одесская Духовная Семинария, «Богомыслие», 1995. 128 с.
109. Санников С. В. Огляд історії Євангельско-баптистського братства в Україні. Одеса: ОБС, 2000. 230 с.
110. Сітарчук Р.А., Зенько Ю.О. Еволюція протестантизму на Полтавщині (за матеріалами Державного архіву Полтавської області). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 4. С. 131-136.
111. Сизов Н. Н. Один из сонма: Автобиографические рассказы. Корнталь: Свет на Востоке, 2004. 400 с.
112. Синичкин А. В. О динамике роста братства ЕХБ с 1945 по 1965 гг. Московская центральная церковь евангельских христиан-баптистов. 25.03.2011. URL: <http://mbchurch.ru/publications/articles/15/4452/>  
<http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/statist.htm>
113. Смирнов М. Ю. Религиоведение в России: проблема самоидентификации. *Вестник Московского университета*. Серия 7: Философия. 2009. № 1. С. 90–106. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/religiovedenie-v-rossii-problema-samoidentifikatsii>



114. Смирнов М. Ю. Научный атеизм в советском высшем образовании: периодизация и содержание. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. Выпуск № 3. 2018. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnyy-ateizm-v-sovetskom-vysshem-obrazovanii-periodizatsiya-i-soderzhanie>

115. Советский энциклопедический словарь. / Гл. Ред. А. М. Прохоров. 4 изд. Москва: Сов. Энциклопедия. 1988. 1600 с.

116. Солженицын А. Малое собрание сочинений. В 7 т. Москва: ИНКОМ НВ, 1991. Т. 3. 287 с., Т. 5. 431 с., Т. 6. 431 с., Т. 7. 383 с.

117. Сосковец Л. И. Феномен советского антирелигиозного агитпрома. *Вестник Томского государственного университета*. 2005. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-sovetskogo-antireligioznogo-agitpropa>

118. Турлак О. Церковь и богословское образование в бывшем СССР: что было сделано не так ? *Форум 20. Двадцать лет религиозной свободы и активной миссии в постсоветском обществе. Итоги, проблемы, перспективы, евангельских церквей. Материалы к дискуссиям* / Ред.- сост. М. Черенков. Киев: «Дух і літера», 2011. С. 122-135.

119. Уголовный кодекс РСФСР 1926 года с изменениями 1938 года. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР. 1938. 224 с.

120. Уголовный кодекс РСФСР от 27 октября 1960 г. URL: <http://pravo.levonevsky.org/kodeksru/uk/19601027/index02.htm>

121. Українське релігієзнавство. Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми / За наук. Ред. А. Колодного, О. Панич. *Українське релігієзнавство*. Київ: УАР, 2011. № 58. 247 с.

122. Участие евангельских христиан-баптистов СССР в деле защиты мира. *Братский вестник*. Москва. 1953. № 1. 75 с. URL: [http://baptist.org.ru/\\_service/33957/download/id/322923/name/Bratskiy-vestnik-1953-1.pdf](http://baptist.org.ru/_service/33957/download/id/322923/name/Bratskiy-vestnik-1953-1.pdf)

123. Франчук В. И. Пробуждение: от центра Одессы до окраин России. Одесса: «Симэкс-принт», 2011. 712 с.
124. Цорн Вальдемар. Листая памяти страницы. Корнталь: Свет на Востоке, 2005. 176 с.
125. Черепанова Э. Человек – человеку друг. *Наука и религия*. Москва. 1961. № 10. С. 82-84. URL: <http://journal-club.ru/?q=image/tid/2613>
126. Чучалін О. П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920-1930-ті рр. *Гілея: науковий вісник* № 142. С. 182-188.
127. Шевчук П. П. Записано зі слів Шевчука П. П., 1944 р. народження, мешканця м. Донецька.
128. Шліхта Н. В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Української РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки. Україніка та європеїстика*. С. 80 – 87.  
URL: [http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10470/Shlikhta\\_Osnovni\\_formy\\_metody%20.pdf](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10470/Shlikhta_Osnovni_formy_metody%20.pdf)
129. Это тревожит всех. Документальный фильм. Центральная Орден Красного Знамени студия документальных фильмов. 1960. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yYDkNKg2B80>
130. Castillo Greg. Constructivism and the Soviet Company Town. *Architectures of Russian identity. 1500 to the present* / Cornell University. 2003. Ps. 135-149.
131. Durasoff Steve. The Russian Protestants: Evangelicals in the Soviet Union: 1944-1964/ Rutherford, Madison, Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press. 1969. 312 ps.
132. Kennedy D. James & Jerry Newcombe. The positive impact of Christianity in History. Publ. By Tomas Nelson Inc. Nashville, TN . 2009. 232 ps.
133. Nesdoly Samuel. Among the soviet evangelicals. The banner of truth trust. Pennsylvania. 1986. 207 ps.

134. Negrov A. Nikol'skaia T. Baptists as a Sumbol of Sectarianism in Soviet and Post-Soviet Russia. *Eastern European Baptist History: New Perspectives*, Mezinarodni baptisticky seminar Evropeske baptisticke federace, Praha. 2007. Ps. 133-142.

135. Ramet P. Sabrina, Nihil Obstat: religion, politics and social change in East-Central Europe and Russia. Duke University Press Durham & London. 1998. 424 ps.

136. Subtelny Orest, Ukraine: a history. Universiry of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London. 3<sup>rd</sup> edition. 2000. 736 ps.

137. Smolkin-Rothrock Victoria. A Sacred Space Is Never Empty: Soviet Atheism, 1954-1971. A dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History in the Graduate Division of the University of California, Berkeley. 2010. 262 ps.

138. Bourdeaux Michael. Religious liberty in the Soviet Union: Baptists in the early days of protest (1960-1966). *Eastern European Baptist History: New Perspectives*, Mezinarodni baptisticky seminar Evropeske baptisticke federace, Praha. 2007. Ps. 119 – 132.



## ДОДАТКИ

### Додаток А.

#### Список термінів.

**Адвентизм** – (від лат. – adventia – пришестя) один з напрямків протестантського християнства, з акцентом на друге пришестя Ісуса Христа та вшанування 10 заповідей, зокрема – суботнього покою.

**Баптизм** – (від грец. Баптізо – хрещення) один з напрямків протестантського християнства, віруючі християни, які сповідують хрещення у зрілому віці, по вірі охрещеного. Вони переконані що віра повинна передувати хрещенню, оскільки хрещення – це видимий знак свідомого з'єднання з Христом.

**Благовістя** – проповідь благої звістки про спасіння душі через віру у Ісуса Христа.

**Євангелізм** – загальне поняття, яке поєднує різні протестантські течії. Основна об'єднуюча платформа: прийняття вчення Євангелії для сучасного людства, як основного критерію істини. Християнські перекази та традиції мають другорядне значення, а якщо вони суперечать євангельському вченню – відкидаються зовсім.

**Євангельський рух** – об'єднує як євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників, послідовників інших близьких до них віровчень. Представників цього напрямку об'єднує вірність євангельському образу християнства і критичне ставлення до традицій історичних церков. Витоки євангельського руху на території України сягають середньовічних часів. Рухи пожедовлених, стригольників та інших – стали основоположниками вчення духоборів, молокан та євангельських громад [35, Т. 2, с. 117, 509]. Фактично, до здобуття Україною незалежності християнські течії поза лоном православ'я

терпіли утиски, переслідування та гоніння (крім німецьких менотитів) збоку офіційної церкви та держави, різного ступеню інтенсивності.

**П'ятидесятництво** – (назва походить від дня П'ятидесятниці – єврейського свята, в яке на 50 день після Пасхи відбулося зішестя Святого Духа на Апостолів) – протестантська релігійна течія, віровчення ґрунтується на головному принципі протестантизму – «тільки Писання». Основою духовного життя є Святе Письмо. Найбільш яскравою особливістю п'ятидесятників є визнання і переживання хрещення Духом Святим як особливої події в житті християнина.

**Секта**, сектанти – означає спільноту, вчення, напрям. У церковних колах семантиці слова «секта» було надано негативний знак. Під сектами розумілися як ізгої, релігійні парії. У досліджуваний період поняття «секта» вживалося у радянському дискурсі у виключного негативному значенні.

**Симонія** – продаж і купівля церковних посад або духовного сану, які практикувались церквою. Поняття походить від Біблійного оповідання про Симона, який намагався «набути дар Божий за гроші». У відповідь апостол Петро закликав його до каяття. (Діяння Апостолів 8:20) [5, с. 1023].



## Додаток Б

### Антирелігійні агітаційні плакати



Рисунок Д. 1. Антирелігійний плакат.



Рисунок Д. 2. Антирелігійний плакат.





Рисунок Д. 3. Антирелігійний плакат.



Рисунок Д. 4. Антирелігійний плакат.





Рисунок Д. 7. Пропагандистське фото до Свята Великодня.

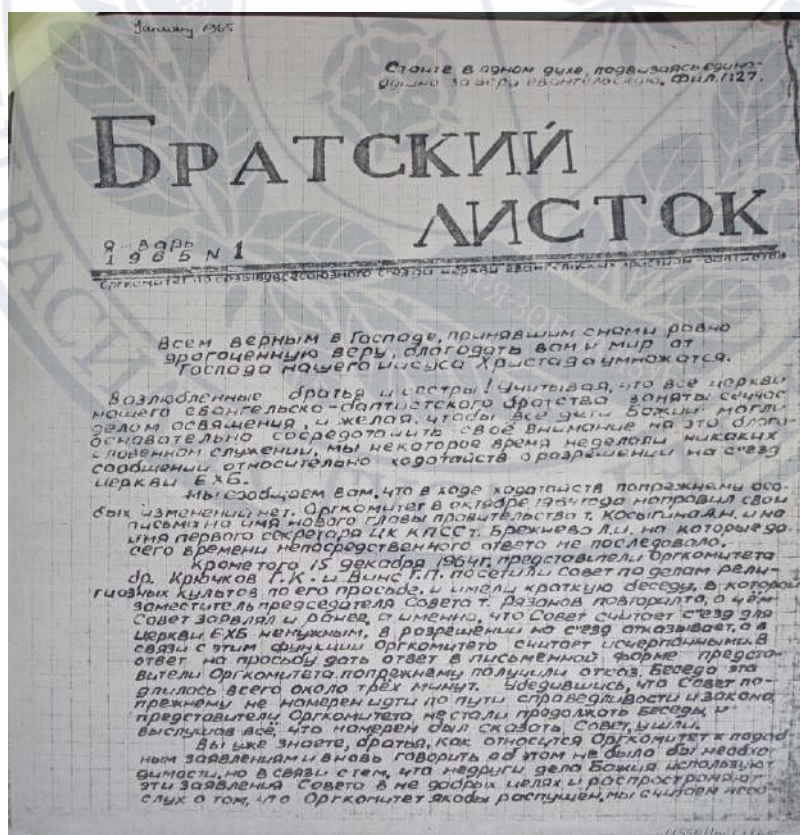


Рисунок Д. 8. Примірник інформаційної листівки «Братский листок», 1/1965, самвидаву РЦ ЄХБ.

### Додаток В.

Чисельності громад та вірян, що увійшли до складу об'єднаних громад під керівництвом ВСЕХБ та незареєстрованих зібрань станом на 1945 р. [69, с. 105-107]

№	Область	Погодилися на злиття		Не погодилися на злиття	
		Кількість громад	Кількість вірян	Кількість громад	Кількість вірян
1	Вінницька	12	428	45	1311
2	Волинська	23	1632	13	1008
3	Ворошиловградська	7	126	Немає даних	
4	Дніпропетровська	31	1000	5	190
5	Дрогобицька	5	123	Немає даних	
6	Житомирська	4	169	23	787
7	Запорозька	5	44	4	67
8	Закарпатська	1	27	1	34
9	Ізмаїльська	12	562	10	111
10	Київська	12	296	15	276
11	Кам'янець-Подільська	2	52	56	752
12	Кіровоградська	19	436	18	379
13	Львівська	21	877	Немає даних	
14	Миколаївська	7	119	3	47
15	Одеська	13	600	16	299
16	Полтавська	3	127	5	78
17	Рівненська	109	7342	25	1199
18	Сталінська	12	58	21	554
19	Сумська	1	60	5	155
20	Станіславська	2	59	10	307
21	Тернопільська	44	2989	11	226
22	Херсонська	7	101	-	150
23	Харківська	-	-	1	-
24	Чернігівська	6	118	9	153
25	Чернівецька	7	315	9	444
Всього		365	17660	305	8527



## Додаток Г.

### Инструктивное письмо СТАРШИМ ПРЕСВИТЕРАМ ВСЕХБ, 27 декабря 1959 г. [45]

Дорогие братья в Господе! Посылая вам новое положение ВСЕХБ, мы хотим преподать некоторые практические советы и указания, которых вам надлежит придерживаться в своей работе.

#### ОБЩИЕ ЗАДАЧИ СТАРШЕГО ПРЕСВИТЕРА

1. Основной задачей старшего пресвитера ВСЕХБ является наблюдение за соблюдением в общинах положения ВСЕХБ во всех его параграфах и пунктах, а также Советского законодательства о культах.
2. Задачей старшего пресвитера является также строго соблюдение той части положения, которая относится к ст. пресвитерам ВСЕХБ.
3. Ст. пресвитер должен твердо знать и помнить, что главной задачей богослужения в настоящее время является не привлечение новых членов, а удовлетворение необходимых духовных потребностей верующих.
4. На обязанности ст. пресвитера лежит сдерживание нездоровых миссионерских проявлений, именуемых ап. Павлом ревностью по Боге, но не по рассуждению (Рим. 10:2). Как отдельные служители Церкви, так и группы верующих поспешно стараются вовлекать людей в общины, причем людей еще не обращенных или неутвержденных в основах нашего вероучения. Или же в некоторых общинах устраиваются декламации стихотворений, праздники хора, имеющие концертный характер, с употреблением инструментов, чуждых нашей практике, например: гитара, мандолина, балалайка, аккордеон и др. им подобные инструменты, и тем самым нарушают благоговейность наших богослужений.
5. Все служение наших общин должно происходить в спокойной и здоровой атмосфере и должно воспитывать членов наших общин в правильном понимании и исполнении как своих христианских, так и гражданских обязанностей, к чему призывает верующих все Слово Божие, особенно 13-я глава Римлянам и Иеремия 29:5-7.
6. Ст. пресвитеру необходимо внимательно наблюдать за приемом новых членов и за строгим выполнением установленного положением ВСЕХБ испытательного срока не менее 2-3 лет, дабы изжить в наших общинах нездоровую практику в погоне за количеством членов.
7. Ст. пресвитер должен также понимать, что в его задачи входят борьба с неправильными взглядами, еще имеющимися в нашей среде, некоторых наших братьев и сестер по вере на искусство, литературу, кино, радио, телевидение и все другие виды культуры. Он должен неустанно разъяснять пресвитерам, проповедникам и рядовым членам общины о необходимости систематического повышения и развития культурного уровня.

## СЛУЖЕНИЕ СТАРШЕГО ПРЕСВИТЕРА

1. Ст. пресвитер ВСЕХБ должен твердо помнить характер служения пресвитера и разъяснять его самим пресвитерам, особенно вновь поставленным на служение.
2. Ст. пресвитер в своем служении должен твердо придерживаться положения ВСЕХБ, не позволять себе выходить за его рамки. При приезде в общины он не должен без крайней на то необходимости принимать на себя выполнение духовных треб, а также не увлекаться проповедями, помня, что в каждой общине имеется свой пресвитер и свой проповедник. Все духовные требы, такие как крещение, хлебопреломление, бракосочетание, погребение и молитва над больными, должны совершать местные пресвитеры, и лишь в исключительных случаях их может совершать также один из членов исполнительного органа общины.
3. Пусть местные пресвитеры сами выполняют свое служение. Вы же лично проверяйте их работу и давайте необходимые советы.
4. Ст. пресвитер обязан проверять деятельность местного пресвитера, а также следить, нет ли нарушений в характере богослужений общины, или нет ли каких влияний со стороны крайних пятидесятников, иеговистов и прочих течений.
5. Меньше проповедей и выполнения духовных треб, но больше внимания и наблюдения за деятельностью пресвитеров и проповедников, за соблюдением порядка и точным выполнением требований при приеме новых членов и исполнителей предусмотренных положений. Все это сделает вашу работу действительно полезной для нашего братства. При таком порядке вашего служения жизнь каждой общины будет вами хорошо изучена, и вы сумеете оказать необходимую помощь общине.

## СЛУЖЕНИЕ ПРЕСВИТЕРА ОБЩИНЫ

Пресвитер общины должен быть тактичным и внимательным к служителям церкви, ведущим свою работу согласно положения ВСЕХБ. Строго соблюдать Советское законодательство о культах.

1. Каждый пресвитер является служителем только своей общины и не должен допускать подобной деятельности со стороны других членов общины.
2. Пресвитер совершает лично сам все духовные требы в общине, и лишь в исключительных случаях эти требы может совершать один из членов исполнительного органа общины.
3. Пресвитер наблюдает за тем, чтобы в проповеди исключительно члены исполнительного органа, и лишь иногда в случае их отсутствия, допускались до проповеди члены ревизионной комиссии. Никто из других членов к проповеди допускаться не должен. Исключением являются старший пресвитер данной области или республики, а также представитель ВСЕХБ.



4. Пресвитер не должен допускать уклонения в богослужениях в сторону призывов к поспешному вовлечению новых членов, а также устройства концертных хоровых выступлений, применения оркестров, декламаций стихов и других форм служения, не предусмотренных Положением ВСЕХБ.

#### СЛУЖЕНИЕ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ОРГАНА ОБЩИНЫ

1. Исполнительный орган общины состоит из трех человек.
2. Все три члена исполнительного органа общины имеют право участвовать в проповеди.
3. Исполнительный орган общины назначает дни молитвенных собраний в общине, удобные в местных условиях.
4. Исполнительный орган наблюдает также за правильным расходованием материальных средств общины, допуская их расходование только на культовые нужды.

*Примечание.* Культовыми расходами считаются: содержание и ремонт молитвенного дома и церковного инвентаря, зарплата пресвитера и других лиц, обслуживающих общину (за исключением участников хора), и др. культовые расходы, а также в кассу республиканского и областного пресвитера и в кассу ВСЕХБ, по сборам, собранным в дни праздников: Рождества Христова, Пасхи, Троицы, праздника Жатвы и Дня Единства.

5. Исполнительный орган поступающие денежные средства от верующих в виде исключительно добровольного пожертвования хранит на текущих счетах Госбанка и его отделений или Гострудсберкассах.
6. Исполнительный орган наблюдает за порядком богослужения своих общин, не допуская никаких нарушений Положения ВСЕХБ и Советского законодательства о культах.
7. На обязанности исполнительного органа лежит также документальное оформление помещения для проведения богослужебных собраний на правах аренды с частными лицами или с коммунальными отделами местных советов, а также получение по договору в бесплатное пользование от Горсовета или районного Исполнительного Комитета специального культового здания там, где предоставляется возможность.

#### СЛУЖЕНИЕ РЕВИЗИОННОЙ КОМИССИИ

1. Ревизионная комиссия должна состоять из трех лиц и не менее одного раза в год проверять кассу общины, составляя при этом надежный акт, в котором в случае обнаружения отражать также факты расследования расходов общинных средств на цели, противоречащие Советскому законодательству о культах.
2. О результатах своей работы рев. комиссия ставит в известность исполнительный орган общины.
3. В случае отсутствия в каком-либо собрании общины членов исполнительного органа по причине болезни или занятости по работе (на



предприятиях) члены ревизионной комиссии могут допускаться к проповеди вместо них.

## О ЧЛЕНАХ ОБЩИНЫ

1. Каждый член общины должен знать, что духовные потребности могут удовлетворяться лишь в помещении зарегистрированной общины, а поэтому он не должен участвовать ни в каких других богослужениях, организуемых помимо общины.

2. Удовлетворяя свои духовные нужды, члены общины не должны организовывать какие-либо богослужения у себя на квартире.

*Примечание.* На квартире могут проводиться служения, связанные с погребением (вынос тела), с хлебопреломлением для больных, но все это делается паод руководством пресвитера общины.

3. Члены общины должны быть достойными гражданами нашей великой Социалистической Родины. Они обязаны наравне со всеми гражданами СССР честно трудиться, жить. Среди верующих должны решительно изживаться встречающиеся узкие взгляды на искусство, литературу, кино, телевидение и т. д.

## ПРИЕМ НОВЫХ ЧЛЕНОВ

1. Подход к приему новых членов ЕХБ должен быть более тщательным. С момента подачи заявления о приеме и до испытания должно пройти не менее 2-3 лет, с тем чтобы наши общины не засорялись плевелами, как говорит Христос в своей притче о плевелах (Мф. 13:24-27). При приеме кандидата в члены церкви ЕХБ ему необходимо прийти с одним из членов общины, знающим его жизнь и поведение. По истечении исполнительного срока и при допущении к крещению список кандидатов на крещение, согласованный со ст. пресвитером, объявляется верующим данной общины, с тем чтобы получить дополнительные данные о вступающем в общину.

2. Испытание вступающих в члены общины производится исполнительным органом, причем это делается тщательно, с тем чтобы в общину не вошли также лица, которые недостойны быть членами нашей церкви.

3. С погоней за количеством верующих в наших общинах должно быть решительно покончено. Следует уделять больше внимания воспитанию наших членов, поэтому пресвитеры общины должны строго соблюдать 2-3-летний стаж крещаемых, а также возраст, принимая в общину лишь действительно утвердившихся в вере и хорошо испытанных людей. Заявления о вступлении в члены общины от лиц, учащихся или находящихся на военной службе, не должны вообще приниматься до окончания их учебы или военной службы.

4. В случае недостаточной подготовленности подавшего заявление, а также в случае выявления каких-либо порочащих его сведений, его прием откладывается, независимо от пройденного исполнительного срока.

5. Лиц, над которыми совершено крещение неизвестными крестителями, следует избегать принимать в наши общины. Если обстоятельства требуют их принимать, то принимать только полностью согласных с Положением ВСЕХБ. Это указание не относится к необъединенным пятидесятникам, которых следует всемерно принимать в наши общины.
6. В тех случаях, когда крещение совершается не в бассейне при молитвенном доме, а где-нибудь в реке, в море, в ином каком-нибудь водоеме, надо добиться того, чтобы около крещаемых не собиралось много народа и все происходило в спокойствии и тишине.
7. Крещение на открытом воздухе должно совершаться только в летнее время и с ведома Советской власти.
8. Старший пресвитер должен следить особенно точно за порядком приема новых членов и не должен допускать в этом вопросе никаких отклонений от Положения ВСЕХБ.

#### ХАРАКТЕР БОГОСЛУЖЕНИЯ

1. Богослужение ВСЕХБ ставит своей целью удовлетворение необходимых духовных потребностей верующих, а также исполнение духовных треб, таких как хлебопреломление, погребение, бракосочетание, рукоположение на служение, совершение наших церковных праздников: Рождества Христова, Пасхи, Вознесения, Троицы, Преображения, праздника Жатвы и Дня Единства.
2. Во всех собраниях, как в тех, в которых исполняются духовные требы, так и в праздничных, производятся соответствующие проповеди и молитвы, совершается пение общее и хоровое.
3. Единственным музыкальным инструментом при богослужении является физгармония; орган, и в исключительных случаях пианино, как наиболее содействующие благоговейности наших собраний. Никакие другие инструменты не должны употребляться.
4. Количество богослужений (молитвенных собраний) в общинах, как правило, не должно превышать 2-3 собраний в неделю.
5. Участвуют в проповеди исключительно члены исполнительного органа и как исключение члены ревизионной комиссии, другие члены общины в проповедях участвовать не должны.

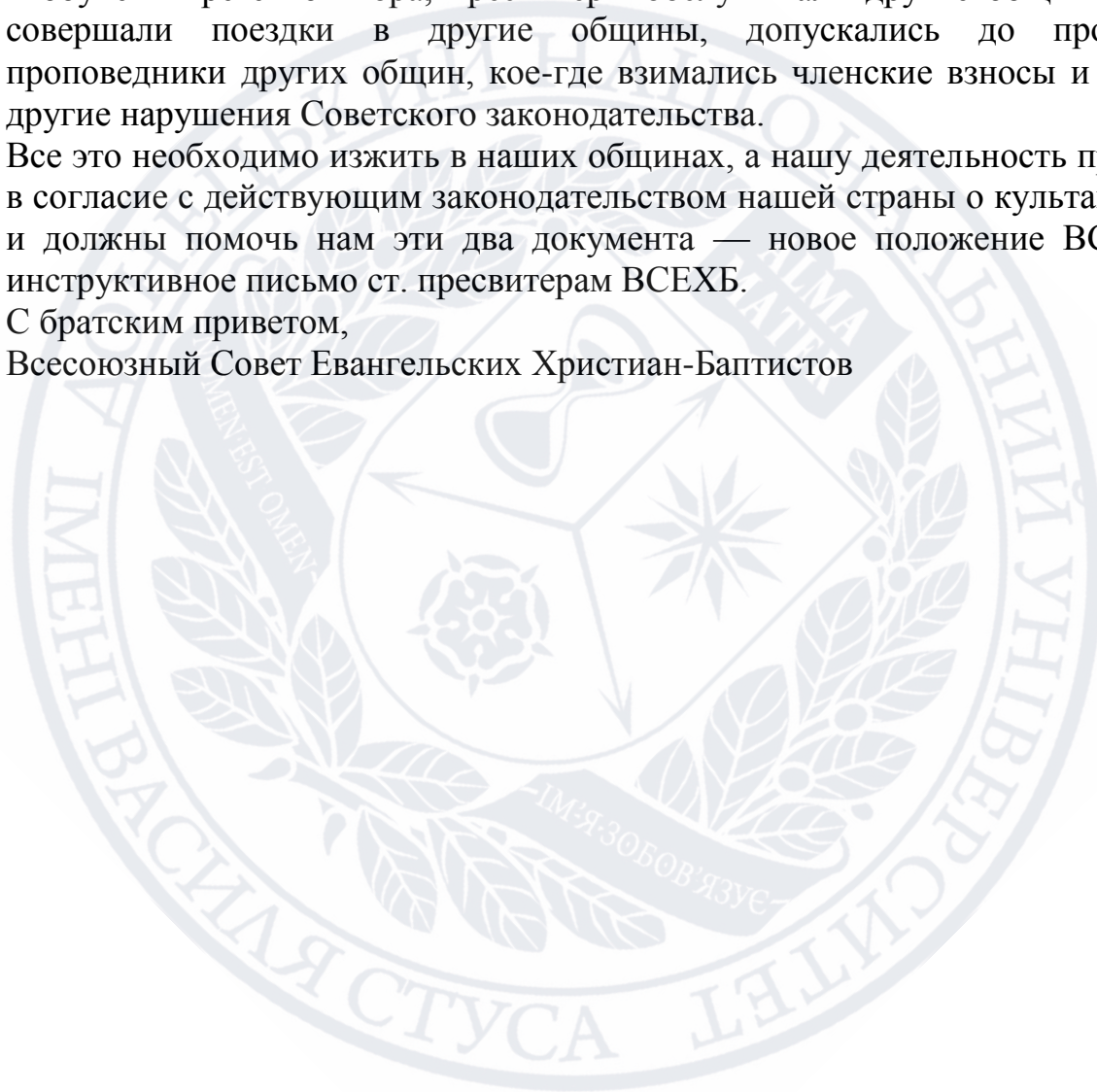
Посылая вам, ст. пресвитерам, новое положение ВСЕХБ и данное инструктивное письмо ВСЕХБ, мы должны подчеркнуть, что как новое положение, так и постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров о религиозных объединениях от 8 апреля 1929 года, а также другое Советское законодательство о культах (в некоторых наших общинах) действительны, и поэтому при проведении в жизнь Положения и Инструкции вам надлежит в основном ссылаться на Советское законодательство о культах. В прошлом, при недостаточном учете Советского законодательства о культах, в некоторых

наших общинах происходило его нарушение: бывали случаи крещения лиц моложе 18 лет, оказывалась материальная поддержка из средств общины, устраивались библейские и другие собрания специального характера, приобретались путем покупки молитвенные дома и оформлялись на подставных лиц, чего больше не должно быть; допускались декламации стихотворений, бывали дискуссии верующей молодежи, создавались нелегальные кассы взаимопомощи, устраивались собрания для проповедников и обучения регентов хора, пресвитеры обслуживали другие общины, хоры совершали поездки в другие общины, допускались до проповеди проповедники других общин, кое-где взимались членские взносы и бывали другие нарушения Советского законодательства.

Все это необходимо изжить в наших общинах, а нашу деятельность привести в согласие с действующим законодательством нашей страны о культах, в чем и должны помочь нам эти два документа — новое положение ВСЕХБ и инструктивное письмо ст. пресвитерам ВСЕХБ.

С братским приветом,

Всесоюзный Совет Евангельских Христиан-Баптистов





### Додаток Д.

Кількість євангельських Церков в регіонах СРСР у 1945 році. [100, 2т. с. 351]

Область	Кількість церков	Область	Кількість церков
Одеська	500	Краснодарський край	229
Вінницька	400	Сталінська	222
Київська	370	Ростовська	149
Чернігівська	370	Харківська	155
Житомирська	300	Орловська	108
Курська	283	Калінінська	80
Рівненська	258	Воронезька	80
Полтавська	258	Крим	60